

AKTUELNOSTI 45
2024

AKTUELNOSTI

Časopis Banja Luka College-a
Prvi put pokrenut 1996.g.
Časopis ima naučnu orijentaciju

Glavni i odgovorni urednik:

Prof. dr Slavica Išaretović, slavica.isaretovic@blc.edu.ba,
Banja Luka College tel. + 387 51 433 010

Zamjenik glavnog i odgovornog urednika:

Prof. dr Svetlana Dušanić-Gaćić, svetlanadg@blc.edu.ba,
Banja Luka College tel. + 387 51 433 010

Redakcioni odbor:

Prof. dr Mladen Miroslavljević; Prof. dr Nenad Novaković;
Prof. dr Boris Damjanović; Doc. dr Zorana Agić; Doc. dr Nikola Novaković;

Lektor i korektor:

Mr Vesna Đurović, Banja Luka College

Uredništvo:

- Prof. Dr. & Dr. Honoris Causa Sabahudin Hadžialić, DY Patil International University,
Akurdi/Pune, India;
Dr Malči Grivec, Fakultet za ekonomiju i informatiku Novo Mesto, Slovenia;
Dr Stevanče Nikoloski, Fakultet za ekonomiju i informatiku Novo Mesto, Slovenia;
Prof. dr Miloš Babić, redovni profesor na katedri za medije, Fakultet za menadžment u
Sremskim Karlovcima, Srbija;
Prof. dr Vedada Baraković, redovni profesor na odsjeku žurnalistika Filozofskog fakulteta
Univerziteta u Tuzli, Bosna i Herecegovina;
Prof. dr Ljubomir Zuber, redovni profesor na Univerzitetu za poslovni inženjering i
menadžment, Banja Luka;
Prof. dr Mihajlo Manić, Fakultet za diplomatiju i bezbjednost, Union Univerzitet-Nikola
Tesla, Beograd, Srbija;
Prof. dr Dragor Zarevski, Institut za sociološko, političko pravna istraživanja, Skopje,
Republika Severna Makedonija;
Doc. dr Gordana Nikolić, dekanesa Visoka poslovna škola PAR, Rijeka, Hrvatska;
Doc. dr Viara Naidenova, Filološki fakultet, Plovdivski univerzitet „Paisi Hilendarski“
Bugarska;
Prof. Lidija Stefanovska rukovodilac BAS Instituta za menadžment u Bitolju i profesor na
Poslovnoj akademiji Smilevski BAS Skopje, Makedonija

ISSN 0354-9852 (Print)
ISSN 2566-3496 (Online)

Časopis izlazi dva puta godišnje u štampanoj i online verziji. Online izdanja se nalaze na
web stranici www.aktuelnosti.blc.edu.ba.

Rješenjem Ministarstva informacija Republike Srpske, broj 01-492/ od 23.12.1996.g.
časopis »Aktuelnosti« Banja Luka, upisan je u Registar javnih glasila pod brojem 183

Časopis Banja Luka College-a

AKTUELNOSTI

broj 45



Banja Luka College

Banja Luka, 2024.

SADRŽAJ

PROJEKTOVANJE ALATA I SISTEMA E-OBRAZOVANJA <i>Nikola Novaković Boris Damjanović</i>	7
PREDUZETNIČKO NOVINARSTVO U BIH- PUT KA VEĆEM PLURALIZMU MEDIJA <i>Slavica Išaretović</i>	27
ANALIZA EFIKASNOSTI SPOLJNOTRGOVINSKE RAZMJENE BOSNE I HERCEGOVINE <i>Svetlana Dušanić – Gačić Mirjana Milovanović</i>	43
DIGITALIZACIJOM DO VJEŠTAČKE INTELIGENCIJE U GRAĐEVINSKIM PREDUZEĆIMA <i>Nikola Novaković Davor Radivojević</i>	55
KOMPARACIJA DRŽAVNOG UREĐENJA BOSNE I HERCEGOVINE I BELGIJE <i>Željko Petrović</i>	69

PROJEKTOVANJE ALATA I SISTEMA E-OBRAZOVANJA

Nikola Novaković¹ Boris Damjanović²

Sažetak

Najizazovnija faza u procesu projektovanja softvera jeste odlučivanje o detaljnim tehničkim zahtjevima, posebno u vezi s interakcijama sa ljudima, mašinama i drugim softverskim sistemima. U radu će se ukazati na potrebu za strateškim sistemskim odgovorima na pitanje zašto su platforma e-obrazovanja i alati e-obrazovanja neophodni. Centralna tema istraživanja su platforma i alati e-obrazovanja. Cilj analize je pokazati kompleksnost sistema visokoškolskog obrazovanja.

Ključne riječi: e-obrazovanje, platforma, softver, interakcija

Abstract

The most challenging phase in the software design process is deciding on the detailed technical requirements, especially regarding interactions with people, machines, and other software systems. The paper will point out the need for strategic systemic answers to the question of why an e-education platform and e-education tools are necessary. The central topic of the research is the e-education platform and tools. The goal of the analysis is to show the complexity of the higher education system.

Keywords: e-education, platform, software, interaction

UVOD

Najteža faza kod projektovanja softvera jeste proces odlučivanja šta treba projektovati. Niti jedan drugi dio aktivnosti na nivou koncepta (idejne zamisli) nije tako kompleksan kao određivanje detaljnih tehničkih zahtjeva, uključujući i sve interakcije sa ljudima učesnicima, mašinama i drugim sof-

1 Docent, Visoka škola „Banja Luka College“, nikola.novakovic@blc.edu.ba

2 Profesor, Visoka škola „Banja Luka College“, boris.damjanovic@blc.edu.ba

tverskim sistemima. Nijedan dio aktivnosti ne može do tog nivoa osakatiti rezultujući sistem, kao loše postavljene zahtjevi i nijedan drugi dio nije toliko teško naknadno ispravljati (Brooks, Frederick P., (1987.)

Ovaj Brooksov tekst je dobar uvod i podsjećanje na suštinu problema i odgovor na pitanje zbog čega nešto radimo – projektujemo, odnosno, u našem slučaju, odgovor na pitanje zašto su nam platforma e-obrazovanja, ali i set alata e-obrazovanja potrebni. Kao odgovori na ova pitanja ne traže se ad hoc odgovori, odgovori iz „moje prakse i iskustva“, takođe se ne traže odgovori iz domena tzv. tehnološkog obrazovanja, jer je ono i interesno (profitno) povezano. Ovdje se traže strateški sistemski odgovori, ne samo na pitanja zahtjeva koji se postavljaju pred platformom i alatima e-obrazovanja, traže se odgovori na pitanja kako danas treba da izgleda ne samo e-obrazovanje, nego obrazovanje uopšte. Živimo u potpuno drugom vremenu i ono od nas zahtijeva potpuno novi pristup obrazovanju. Danas to zovemo e-obrazovanje, da bismo naglasili razliku između tradicionalnog (klasičnog) obrazovanja i današnjih potreba savremenog društva. Međutim, za dvadesetak godina shvatićemo da je primjena novih tehnologija nasušna potreba vremena u kome se civilizacija nalazi i da više nema potrebe obrazovanju davati prefikse e ili m (mobilno) i slično, vratićemo se starom nazivu - obrazovanje, koje će u sebi uključivati i sve ono što su donijeli spomenuti prefiksi, ali i istovremeno mnogo, mnogo više od toga.

Problem i predmet istraživanja rada su platforma i alati e-obrazovanja. Platforma i alati nam odgovaraju na pitanje „kako“ riješiti problem. Međutim, da bismo mogli definisati projektne zahtjeve i projektovati platformu i alate e-obrazovanja (rješiti problem), bilo je potrebno analizirati sistem visokoškolskog obrazovanja, jer sistem e-obrazovanja predstavlja njegov podsistem. Istovremeno je cilj analize bio da pokaže kompleksnost sistema visokoškolskog obrazovanja. Demonstracija te kompleksnosti pokazuje da se projektovanje platforme i seta alata e-obrazovanja ne može svesti na primjenu nekog od gotovih CMS ili LMS rješenja, jer su oni grubo pojednostavljena slika stvarnosti, koja pomaže u procesu nastave, ali ne rješava kompleksan problem (izazov) e-obrazovanja. Projektuje se idejno rješenje platforme i klase alata e-obrazovanja sa strukturom i elementima, funkcijama i procesima, upravljanjem i kontrolom sistema. Istovremeno se postavljaju i zahtjevi koje platforma i klase alata moraju ispuniti, da se u pedagoško-didaktičkom, funkcionalno-operativnom i tehničko-tehnološkom smislu projektuje kompleksan sistem e-obrazovanja, sa naglaskom na sistem e-obrazovanja, a ne samo na podsistem e-učenje, a posebno ne, na značajno pojednostavljeni koncept tzv. tehnološkog obrazovanja, koji poplavno promoviju vodeće multinacionalne kompanije zbog, između ostalog, i komercijalnog interesa. Zbog toga se ovdje neće koristiti uobičajeni, nedopustivo pojednostavljeni,

koncepti, termini i definicije, kao na primjer: „Znanje se dostavlja ili distribuira“, jer je to logistički ili poštanski, a ne obrazovni koncept; „Znanje se osvaja“, jer je to napadački ili kolonijalni, a ne obrazovni koncept; „Znanje se prenosi“, jer je to transportni, a ne obrazovni koncept itd. Generalno je cilj projektovanja razvoj idejnog rješenja platforme i klasa pripadajućih alata sistema e-obrazovanja u odnosu na funkcionalne zahtjeve, projektna i procesna ograničenja i zahtjeve kvaliteta saglasno sa podsistemima visokoškolskog e-obrazovanja i to: opšti zahtjevi, organizacioni/institucionalni zahtjevi, administrativni zahtjevi – održavanje i upravljanje resursima platforme, zahtjevi korištenja platforme u pripremljenoj fazi nastave, zahtjevi za dizajn/organizacija platforme i kategorizacija alata, zahtjevi korištenja platforme u fazi realizacije (realizacija nastave).

ZAHTJEVI ZA PROJEKTOVANJE PLATFORME SISTEMA E-OBRAZOVANJA

Osim uobičajenih zahtjeva softverskog inženjerstva, (Shari Lawrence Pfleeger, Joanne M. Atlee, 2006), diskutovaćemo o principu transformacije visokoškolskog obrazovanja korištenjem e-obrazovne platforme i seta alata. Sa sistemskog stanovišta, a slijedeći gore postavljeni problem transformacije visokoškolskog obrazovanja i prateći Pfleeger i Atleeova pravila (2006), postavljaju se zahtjevi za projektovanje, razvoj i izbor platforme i alata e-obrazovanja. S obzirom na to da je visokoškolsko obrazovanje sistem, a e-obrazovanje njegov podsistem, pred takav kompleksan i razuđen sistem postavljaju se sljedeći zahtjevi: dostupnost, brzina, bezbjednost i zaštita, etički zahtjevi, ICT zahtjevi, organizaciono institucionalni administrativni zahtjevi izahajajući za dizajn i organizaciju platforme i kategoriju alata.

Uobičajena 24/7/52 dostupnost, poželjno na vlastitim hardverskim resursima ili zajedničkim resursima akademskog Data centra. Kod definisanja dostupnosti potreban je jasan i unaprijed dat plan aktivnosti vezanih za sistemsko ažuriranje i preventivno i periodično održavanje. Istovremeno je potrebno definisati i objaviti alternativne načine rada u slučaju otkaza ili havarije hardversko-softverskog sistema. Zahtijeva se maksimalna moguća brzina odziva platforme i alata u našim akademskim uslovima (ovaj zahtjev se odnosi na hardver i softver). Kad je u pitanju komunikacija između učesnika, potrebno je uspostaviti pravila i definisati i objaviti minimalna vremena odziva pojedinih učesnika. Ovo je potrebno zbog uzajamnog poštovanja vremena drugih učesnika. Na primjer, ako se postavi zahtjev da je nastavnik uvijek dostupan, to bi značilo, u uslovima intenzivne nastave, da je nastavnikovo vrijeme toliko razbijeno da mora biti isključivo organizovan na komunikaciju sa studentima, pa je pitanje da li je uopšte moguće da se

posveti nečem drugom, kao što je priprema nastave, učešće u projektima i sl. Zbog toga se, kao razuman, postavlja zahtjev planiranja sedmičnog rasporeda komunikacije između svake grupe učesnika. S tim u vezi, potrebno je definisati minimalna vremena odziva svake grupe učesnika, a istovremeno definisati i projektovati/primijeniti alate za hitnu komunikaciju (naravno, i ovdje je potrebno jasno definisati šta znači hitna komunikacija i u kojim uslovima se primjenjuje).

Na prvom, podrazumijevajućem, mjestu je definisanje i realizacija hardversko softverske bezbjednosti i zaštite, uz uvažavanje minimalnog utroška vremena od strane učesnika. Poseban problem je obezbjeđenje bezbjednog pristupa platformi i alatima e-obrazovanja. U tom smislu je problem definisanja korisničkog imena, a posebno passworda. Zbog toga je potrebno definisati i objaviti politiku bezbjednosti i zaštite, sa jasnim uputstvima korištenja, uz istovremeno definisanje uslova i vremena u kojima vrijedi određena mjera/alat. Ovaj problem je manje individualni, a više institucionalni. Zadatak je institucije da obezbijedi maksimalnu bezbjednost i zaštitu korisnika uz njihov minimum utroška vremena.

Etički zahtjevi su često podrazumijevajuća kategorija. Takav podrazumijevajući koncept, u našoj kulturi, može usloviti i probleme. Zbog toga je potrebno definisati, objaviti i realizovati institucionalnu etičku politiku korištenja i ponašanja u sistemu e-obrazovanja.

Osnovni ICT zahtjevi se odnose na formiranje tima (službe) koji će se baviti praćenjem rada, ažuriranjem, održavanjem, remontom i daljim razvojem sistema e-obrazovanja u okviru institucionalnog integrisanog informacionog sistema.

Osnovni zahtjevi organizacije odnose se na definisanje posebnog seta alata na platformi e-obrazovanja – institucionalne identifikacije, kojima se obezbjeđuje postavljanje dostupnih i jasnih strategija, politika, planova, uputstava vezanih za sistem e-obrazovanja. Istovremeno se ovim setom alata, obezbjeđuje sedam grupa institucionalno definisanih templejta: Web templejti sa 4 alata; Office 365 templejti sa 8 alata; PDF templejti sa 7 alata; Studentski radovi templejti sa 8 alata; Cloud computing templejti sa 5 alata; Templejti za provjeru znanja sa 5 alata; Bezbjednosni templejti sa 4 alata.

Zahtjevi korištenja platforme i alata e-obrazovanja u pripremljnoj fazi (priprema nastave) i u fazi realizacije (realizacija nastave), tačnije nastavnog plana.

Osnovni zahtjev vezan za dizajn platforme i alata jeste institucionalna identifikacija sa jasno definisanim i prepoznatljivim institucionalnim obilježjima. Ovakav pristup mora se realizovati čak i kod alata koji su uključeni u platformu preko XML Web servisa; Kad je u pitanju organizacija platfor-

me, osnovni zahtjev je da bude korisnički centrična, odnosno organizovana posmatrano iz svakodnevne pozicije svakog od korisnika. To bi značilo da se platforma po organizaciji i rasporedu alata može podešavati prema potrebama korisnika. Kod početnog pristupa platformi, izborom korisničke grupe bira se i globalna organizacija platforme, uz dodatnu mogućnost individualnog prilagođavanja u skladu sa individualnim potrebama svakog korisnika. U tom smislu, zahtjev je da se definišu grupe korisnika: studenti, nastavno osoblje, akademska služba, IT podrška, menadžment, vanjski korisnici. Unutar svake korisničke grupa potrebno je ostaviti mogućnosti individualnog podešavanja.

Zahtjevi za projektovanje klasa alata sistema e-obrazovanja

Po idejnoj zamisli, platforma e-obrazovanja sastoji se od osam integrisanih klasa i jedne uslovne klase, koja se dijeli na dvije potklase. Dakle ukupno je na platformi zastupljeno 10 klasa alata i to: Nauka i znanje; Nastava – eMM model; Subjekti obrazovanja; Interakcija; Informaciona pismenost; Struktura sistema obrazovanja; Procesi sistema e-obrazovanja; Studentske kompetencije; Institucionalne identifikacije; Pedagoški principi i didaktički kriterijumi. Svaki alat i svaka potklasa i klasa alata mora imati osnovne institucionalne identifikacije.

Zahtjevi klase alata „Nauka i znanje“:

Klasa alata „Nauka i znanje“ sadrži tri potklase alata: Potklasa alata za konceptualno znanje sa 10 alata; Potklasa alata za heurističko znanje sa 11 alata; Potklasa alata za data science sa 6 alata. Osnovni zahtjev za ovu klasu alata je da svi alati, potklase i cijela klasa budu dostupni i u studentskom portfoliju i da bude obezbijeđeno da svaki student i nakon školovanja (alumni) ima pristup svim alatima i da može sve alate zajedno sa kompletnim individualnim portfoliom „ponijeti“ sa sobom;

Zahtjevi klase alata „Nastava – eMM model“:

Klasa alata „Nastava – eMM model“ sadrži 5 potklasa alata: Potklasa alata za procesnu kategoriju obrazovanje sa 10 alata; Potklasa alata za procesnu kategoriju razvoj sa 7 alata; Potklasa alata za procesnu kategoriju podrška sa 6 alata; Potklasa alata za procesnu kategoriju podrška sa ocjena sa 3 alata; Potklasa alata za procesnu kategoriju institucionalna organizacija sa 9 alata; U užem smislu govoreći, ova klasa se smatra sistemom e-nastava, jer obuhvata dobar dio nastavnog koncepta. Međutim, ipak je samo podsistem sistema e-obrazovanja koji sa svojih ostalih 9 klasa alata zatvara sistemski krug.

Zahtjevi klase alata „Subjekti obrazovanja“:

Klasa alata „Subjekti obrazovanja“ sadrži 7 potklasa alata: Potklasa alata zastudente sa 11 alata; Potklasa alata zaalumne sa 11 alata; Potklasa alata zanastavno osoblje sa 11 alata; Potklasa alata za akademsku službu sa 11 alata; Potklasa alata za menadžment institucije sa 8 alata; Potklasa alata za ministarstvo i akreditaciona tijela sa 8 alata; Potklasa alata za stipenditore, poslodavce i investitore sa 6 alata; Subjekti obrazovanja u dosadašnjem razvoju bili su podrazumijevajuća kategorija, sa prirodnim apostrofom na studente i nastavno osoblje. U okviru ovog koncepta e-obrazovanja uključuju se i drugi subjekti koji otvaraju potpuno drugačiju perspektivu obrazovanju. Dosadašnji koncepti tretirali su visokoškolsko obrazovanje kao društveni podsistem, sa izvjesnom, ali ne prenamaglašenom, interakcijom sa ostalim društvenim podsistemima. Ovaj sistem podrazumijeva integrisanost obrazovnog sistema u društvo i daleko značajnije interakcije s njim.

Zahtjevi klase alata „Interakcija“:

Klasa alata „Interakcija“ sadrži 3 potklase alata: Potklasa alata za vještine i sposobnosti učenja sa 8 alata; Potklasa alata za promjene uloga učenja sa 7 alata; Potklasa alata za projektni timski rad sa 6 alata; Konvencionalno, interakcija se shvata kao odnos između subjekata (ljudi). Međutim, sa sistemskog stanovišta, interakcija međusobni odnos između dva ili više sistema i/ili elemenata, kao međusobni odnos sistema i njegovog okruženja, sa naglaškom na akciju (uticaj). Ako se na ovaj način shvati interakcija kao podsistem sistema e-obrazovanja i interakcija kao klasa alata u okviru platforme e-obrazovanja ima zadatak da razvije razne vještine i sposobnosti učenja studenta, da kod studenta razvije potrebu promjene i prihvatanja raznih uloga učenja, a posebno da kod studenta razvije metode učenja kroz projektni timski rad;

Zahtjevi klase alata „Informaciona pismenost“:

Klasa alata „Informaciona pismenost“ sadrži 5 potklasa alata: Potklasa alata za standard I sa 4 alata; Potklasa alata za standard II sa 5 alata; Potklasa alata za standard III sa 7 alata; Potklasa za standard IV sa 3 alata; Potklasa alata za standard V sa 3 alata; Polazeći od poznate sintagme da „čovjek uči dok je živ“ i pismenost dobija drugačije značenje, odnosno dobija značenje nastavka tamo gdje smo stali ili značenje daljeg kretanja u odnosu na zatečeno stanje. Zbog toga ima smisla govoriti i o nivoima informacione pismenosti, a u ovom slučaju o nivou akademske informacione pismenosti. U našem slučaju sistema visokoškolskog e-obrazovanja akademski nivo informacione pismenosti dat kroz pet standarda ima dva zadatka. Prvi je, u skladu sa standardima, dostizanje nivoa akademske informacione pismeno-

sti kao odgovor svakog studenta na izazove studiranja vezane za pronalaznje, usvajanje i manipulaciju informacijama i znanjem. Drugi je pripremanje svakog studenta tokom studija za podizanje nivoa informacione pismenosti u procesu vlastitog cjeloživotnog učenja;

Zahtjevi klase alata „Struktura sistema obrazovanja“:

Klasa alata „Struktura sistema e-obrazovanja“ sadrži 5 potklasa alata: Potklasa alata za strukturu motivacije sa 3 alata; Potklasa alata za didaktičku strukturu sa 8 alata; Potklasa alata za sakupljanje i integrisanje znanja sa 5 alata; Potklasa alata za strukturu sposobnosti – mogućnosti sa 3 alata; Potklasa alata za metodološku strukturu sa 5 alata; Ovaj podsistem e-obrazovanja i klasa alata platforme e-obrazovanja mogla bi dobiti razne atribute, kao motivaciona, didaktička, integraciona, struktura sposobnosti i metodološka. Svi spomenuti atributi su dijelovi koji zajedno čine sjelinu sistema e-obrazovanja. U toj cjelini obrazovanja polazi se od razvoja motivacija za studiranje i profesionalni razvoj, zatim se didaktičkom strukturom razvija sposobnost mišljenja (razmišljanja) od logičkog do kritičkog, nakon toga se u strukturu inkorporira sistem za prikupljanje i integrisanje znanja, razvija svijest studenta o povećanju vlastitih sposobnosti/mogućnosti i završava sa odnosom studenta prema metodološkoj strukturi koja ima zadatak da studenta usmjeri prema socijalnim, etičkim i stručnim ciljevima obrazovanja;

Zahtjevi klase alata „Procesi sistema e-obrazovanja“:

Potklasa alata za akcelerirano učenje sa 6 alata; Potklasa alata za idejni prikaz problema/predmeta sa 6 alata; Potklasa alata za strukturni – sistemski prikaz problema/predmeta sa 4 alata; Potklasa alata za rješavanje problema/predmeta sa 4 alata; Potklasa alata za primjenu-implementaciju rješavanja problema/predmeta sa 4 alata; Ovaj podsistem sistema e-obrazovanja i klasa alata „Procesi sistema e-obrazovanja“ platforme e-obrazovanja usmjeren je na razvoj studentskih sposobnosti rješavanja problema. U njemu se polazi od akceleriranog učenja s kojim se svaki stručnjak profesionalac gotovo redovno susreće, jer na početku svakog projekta i u fazama njegove realizacije mora brzo učiti, zatim se stavljanjem studenta u aktivnu ulogu, prolazi kroz sve faze rješavanja problema;

Zahtjevi klase alata „Studentske kompetencije“:

Klasa alata „Studentske kompetencije“ sadrži 4 potklase alata: Potklasa alata za preduzetničke kompetencije sa 13 alata; Potklasa alata za liderske kompetencije sa 6 alata; Potklasa alata za stručne kompetencije sa 5 alata; Potklasa alata za EU okvir profesionalnih kompetencija sa 5 alata; Osim veoma važnih stručnih kompetencija, ovaj podsistem e-obrazovanja i klasa

alata razvija studentske preduzetničke i liderske kompetencije i permanentno razvija profesionalne kompetencije u cilju dostizanja odgovarajućeg nivoa EU okvira profesionalnih kompetencija;

Zahtjevi klase alata „Institucionalne identifikacije“:

Klasa alata „Institucionalne identifikacije“ sadrži 7 potklasa alata: Potklasa alata za Web templejte sa 4 alata; Potklasa alata za Office 365 templejte sa 8 alata; Potklasa alata za PDF templejte sa 7 alata; Potklasa alata za templejte studentskih radova sa 8 alata; Potklasa alata za cloud computing templejte sa 5 alata; Potklasa alata za templejte za provjeru znanja sa 5 alata. Potklasa alata za bezbjednosne templejte sa 4 alata; Osim institucionalne prepoznatljivosti i autentičnosti, ovaj podsistem i klasa alata imaju zadatak da kod studenta razviju profesionalnu radnu sistematičnost i atmosferu stvarajući niz alatki, kao radno okruženje, koji profesionalca usmjeravaju na glavni zadatak:

Zahtjevi klase alata „Padagoški principi i didaktički kriterijumi“:

Klasa alata „Padagoški principi i didaktički kriterijumi“ sadrži 2 potklase alata: Potklasa alata za pedagoške principe sa 7 alata; Potklasa alata za didaktičke kriterijume sa 9 alata; Klasa Alata „Padagoški principi i didaktički kriterijumi“ daje studentu, prije svega, ali i drugim subjektima e-obrazovanja, alatke za provjeru skora (nivoa) vlastitog ostvarenja zahtjeva postavljenih u pedagoškim principima i didaktičkim kriterijumima, istovremno dajući i ukupan pedagoško-didaktički skor kvaliteta e-obrazovanja.

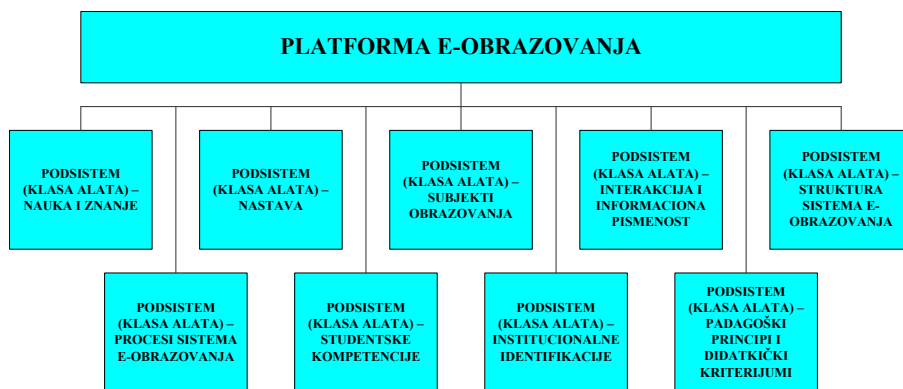
Projektovanje platforme i alata e-obrazovanja

Cilj projektovanja je razvoj idejnog rješenja platforme i klasa pripadajućih alata sistema e-obrazovanja u odnosu na funkcionalne zahtjeve, projektna i procesna ograničenja i zahtjeve kvaliteta u skladu sa podsistemima visokoškolskog e-obrazovanja i to: opšti zahtjevi, organizacioni/institucionalni zahtjevi, administrativni zahtjevi – održavanje i upravljanje resursima platforme, zahtjevi korištenja platforme u pripremnoj fazi nastave, zahtjevi za dizajn/organizacija platforme i kategorizacija alata, zahtjevi korištenja platforme u fazi realizacije (realizacija nastave).

Idejno rješenje platforme e-obrazovanja

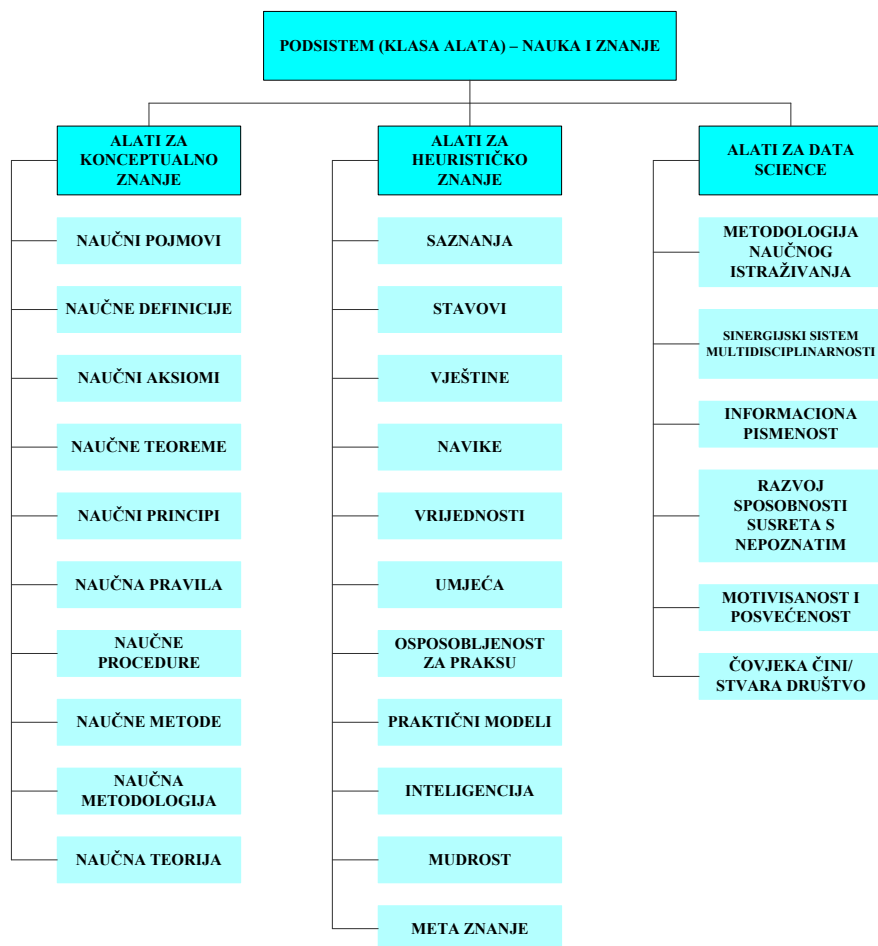
Po idejnoj zamisli, platforma e-obrazovanja sastoji se od 8 integrisanih klasa i jedne uslovne klase, koja se dijeli na dvije potklase. Dakle ukupno je na platformi zastupljeno 10 klasa alata i to: Nauka i znanje; Nastava – eMM model; Subjekti obrazovanja; Interakcija; Informaciona pismenost; Struktura sistema obrazovanja; Procesi sistema e-obrazovanja; Studentske kompe-

tencije; Institucionalne identifikacije; Pedagoški principi i didaktički kriterijumi. Svaki alat i svaka potklasa i klasa alata mora imati osnovne institucionalne identifikacije.



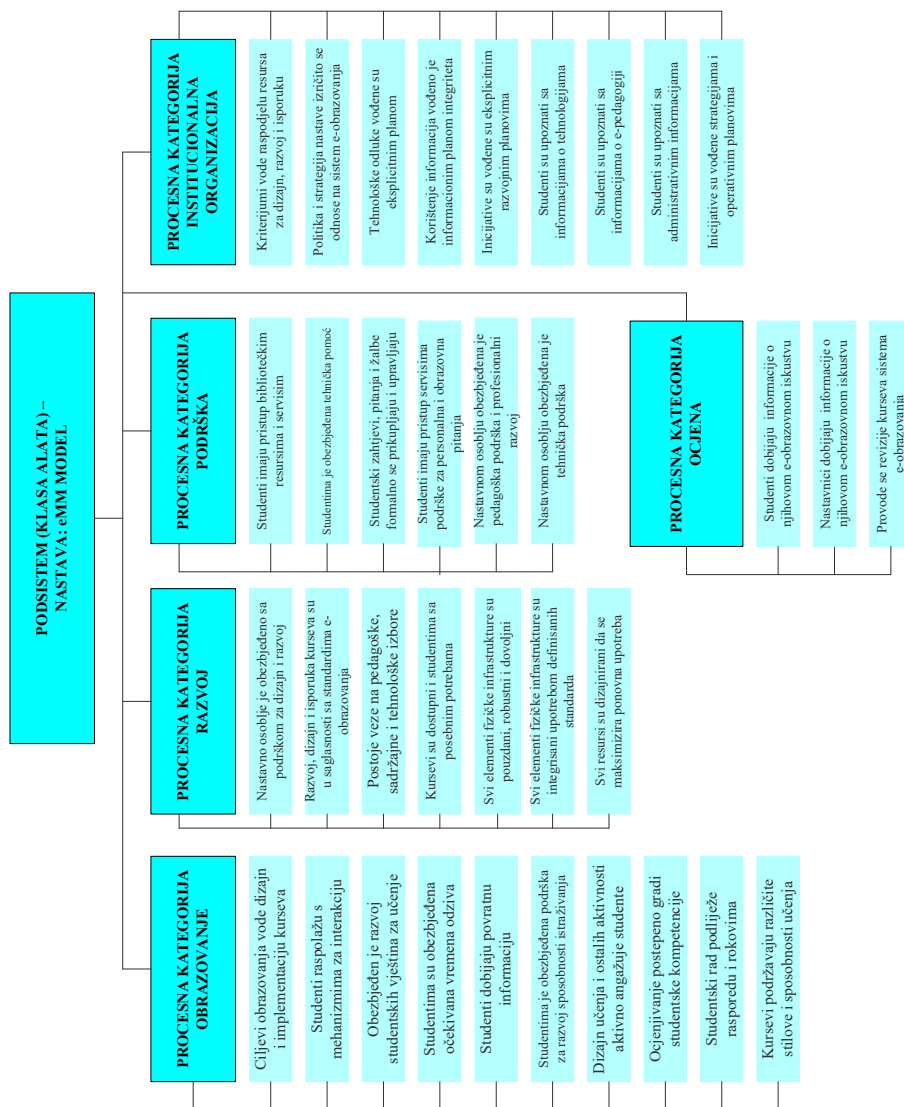
Slika 1. Strukturalna šema platforme e-obrazovanja (autorska izrada)

S obzirom na to da se platforma e-obrazovanja sastoji od 8 integriranih klasa alata i jedne uslovne klase alata, koja se dijeli na dvije podklase, ovdje će se prikazati idejna rješenja za svaku klasu alata, vodeći pri tome računa da svaka klasa i svaki alat mora zadovoljiti pedagoške principe i didaktičke kriterijume obrazovanja. Podsystem „Nauka i znanje“, podijeljen je na tri podklase sa odgovarajućom grupom alata, što je vidljivo na slici 2 i to podklasa „Alati za konceptualno znanje“, „Alati za heurističko znanje“ i „Alati data science“ .



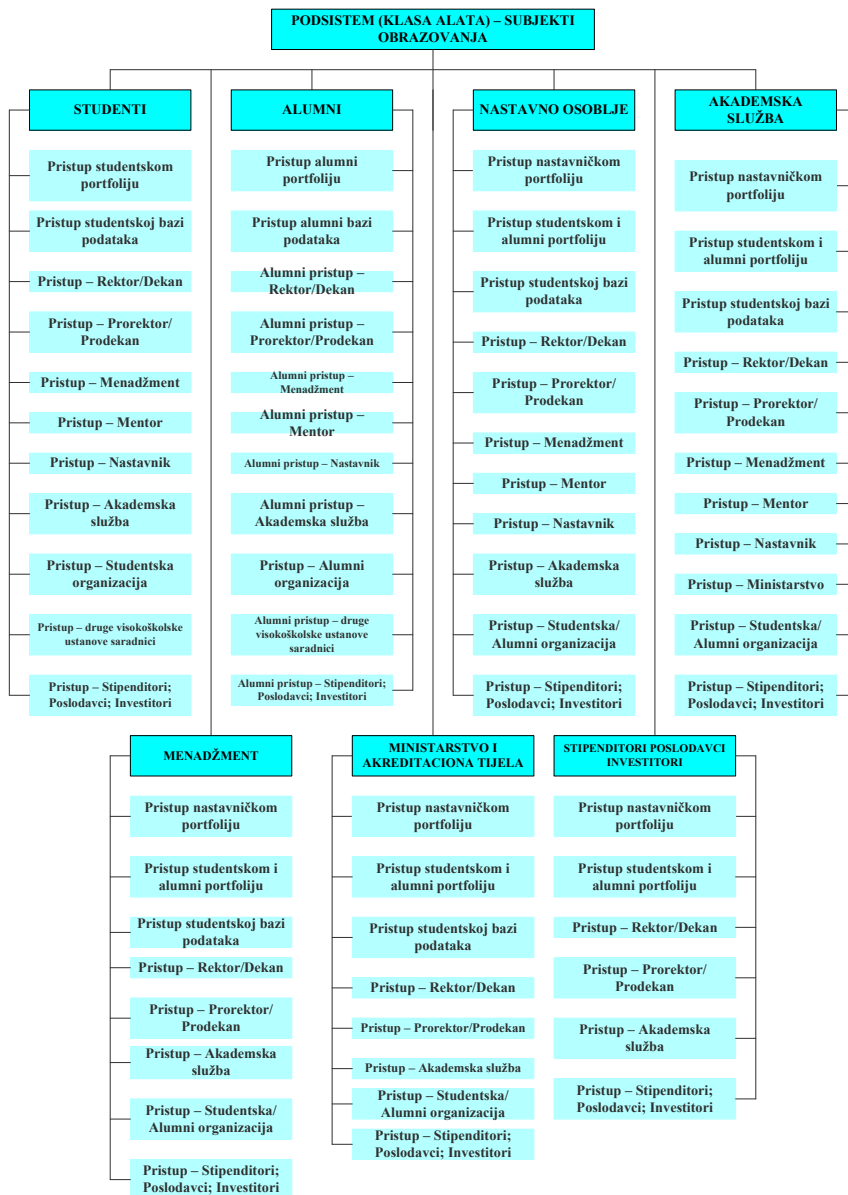
Slika 2 Strukturna šema platforme e-obrazovanja - Klasa alata „Nauka i znanje“(autorska izrada)

Klasa „Nastava – eMM model“, podijeljena je na pet podklasa sa odgovarajućom grupom alata, što je vidljivo na slici 3. Ona se sastoji od podklasa „Procesna kategorija obrazovanje“, „Procesna kategorija razvoj“, „Procesna kategorija podrška“, „Procesna kategorija ocjena“, „Procesna kategorija institucionalna organizacija“.



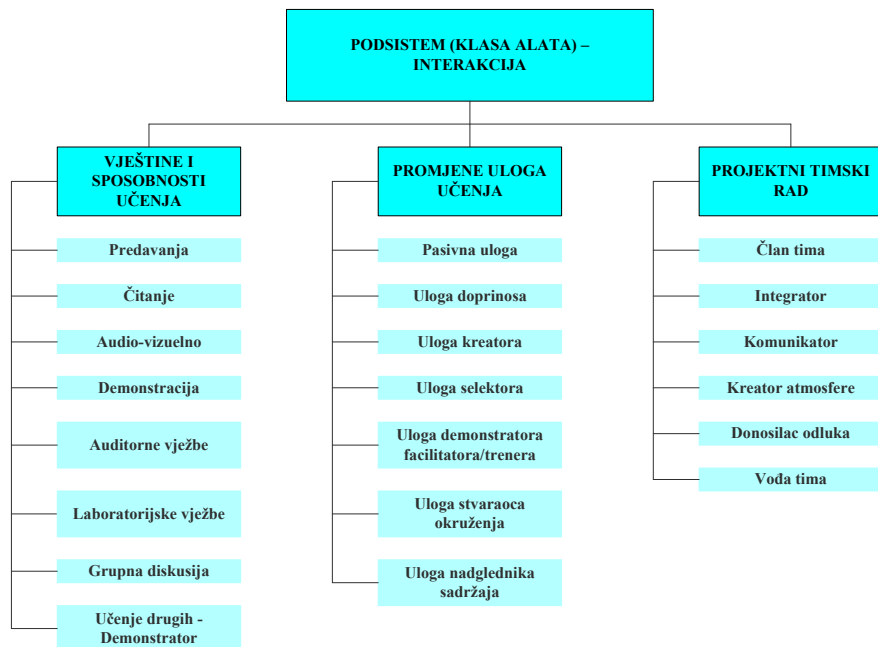
Slika 3. Strukturna šema platforme e-obrazovanja – Klasa alata „Nastava – eMM model“ (autorska izrada)

Podsistem klase „Subjeki obrazovanja“, podijeljen je na sedam podklasa, što je vidljivo iz slike 4, a sa odgovarajućom grupom alata i to: podklasa „Studenti“, „Alumni“, „Nastavno osoblje“, „Akademska služba“, „Menadžment institucije“, „Ministarstvo i akreditaciona tijela“, Stipenditori, poslodavci, investitori“.



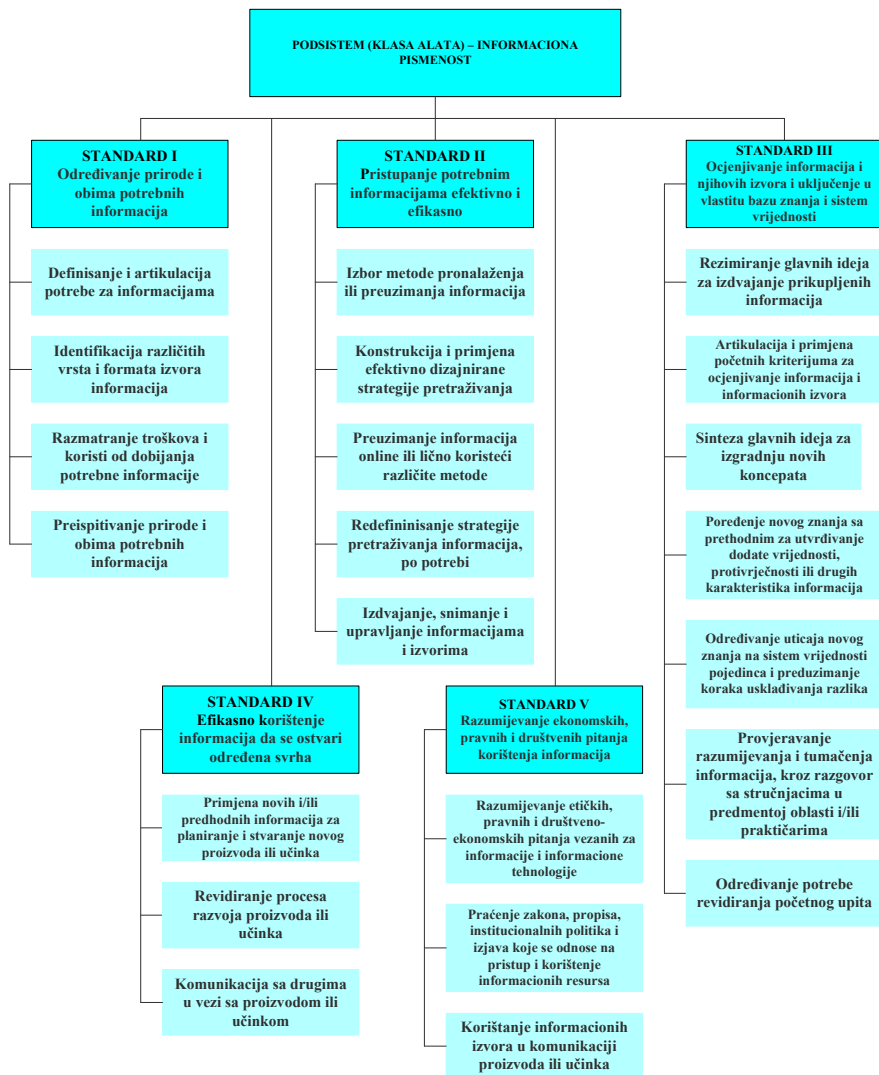
Slika 4. Strukturna šema platforme e-obrazovanja - Klasa alata „Subjekti e-obrazovanja (autorska izrada)

Obrazovni podsistem „Interakcija“, klasa alata podijeljena je na tri podklase sa odgovarajućom grupom alata i to: „Vještine i sposobnosti učenja“, „Promjene uloga učenja“, „Projektini timski rad“, a ovo je prikazano na slici 5.



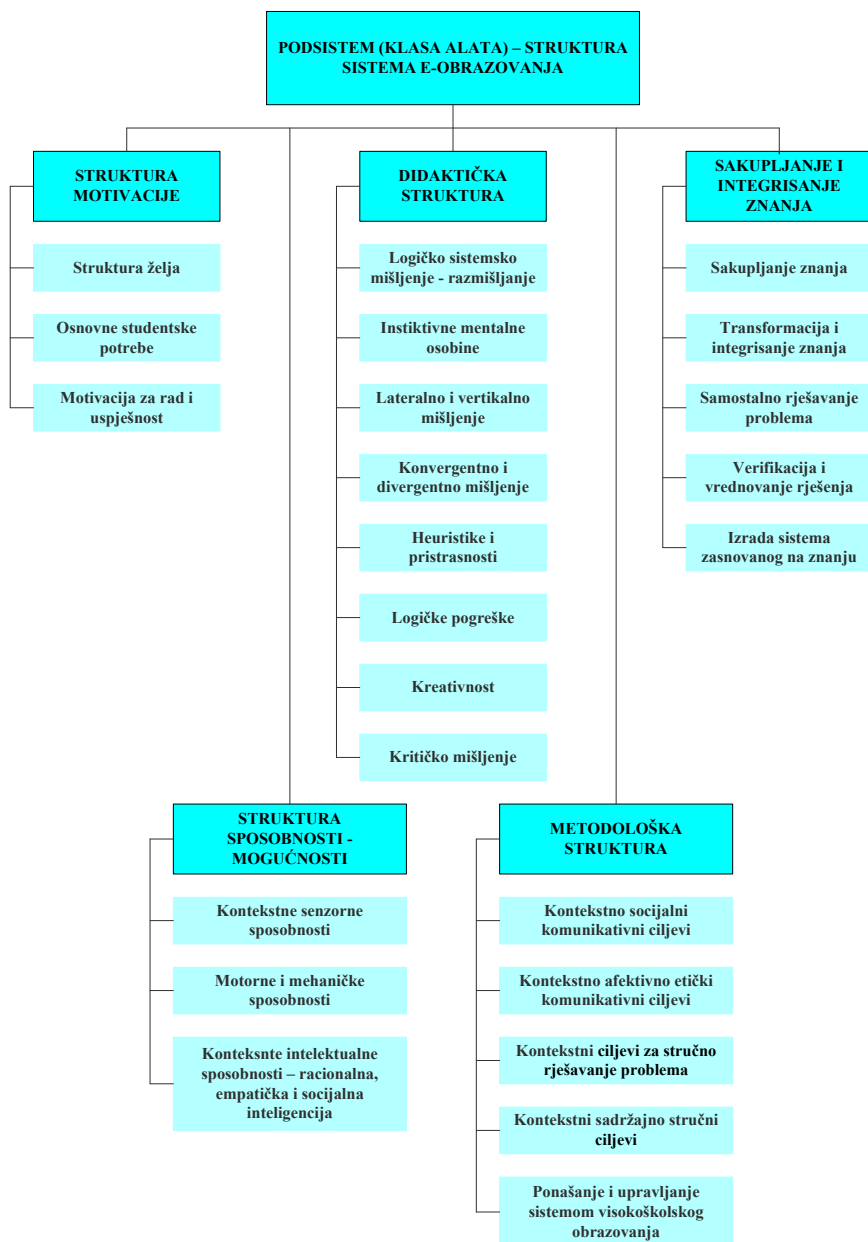
Slika 5 Strukturalna šema platforme e-obrazovanja - Klasa alata „Interakcija“ (autorska izrada)

Podsistem „Interakcija“, podijeljena je na tri podklase sa odgovarajućom grupom alata i to: „STANDARD I“, „STANDARD II“, „STANDARD III“, „STANDARD IV“, „STANDARD V“, što je prikazano na slici 6.



Slika 6. Strukturna šema platforme e-obrazovanja - Klasa alata „Informaciona pismenost“ (autorska izrada)

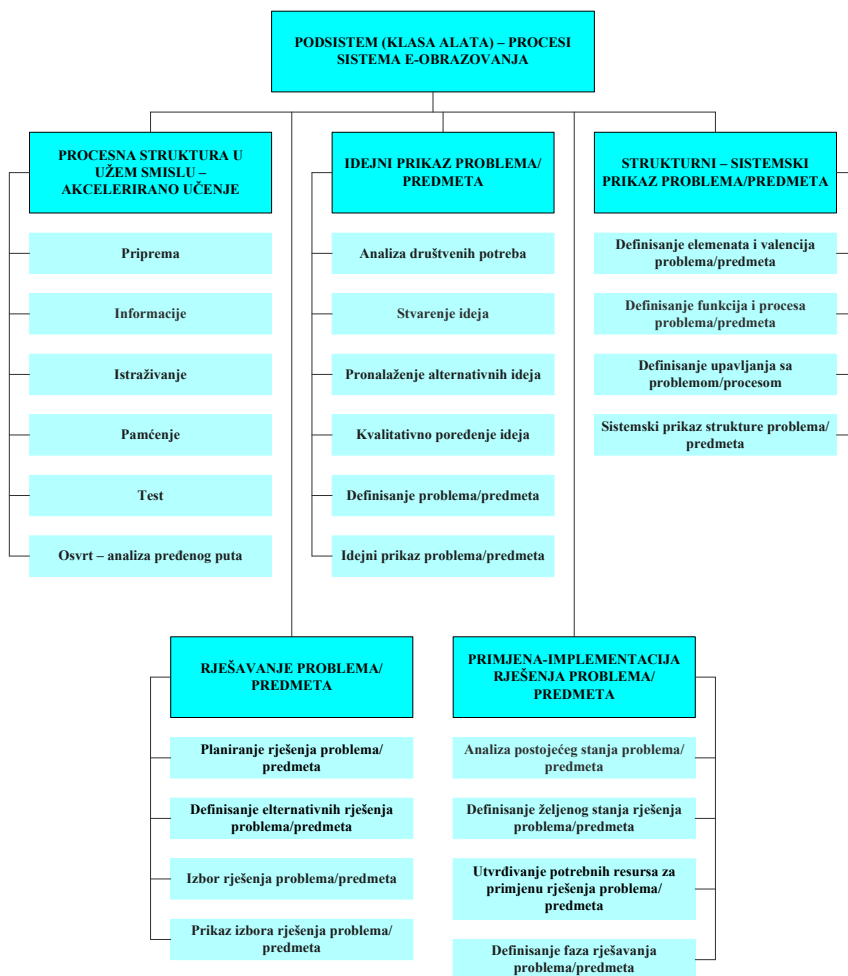
Obrazovni podsistem „Struktura sistema e-obrazovanja podijeljen je na pet podklasa sa odgovarajućom grupom alata i to: Podklasa „Struktura motivacije“, „Didaktička struktura“, „Sakupljanje i integrisanje znanja“, „Struktura sposobnosti - mogućnosti“, a navedeno je vidljivo na slici 7.



Slika 7. Strukturna šema platforme e-obrazovanja - Klasa alata „Struktura e-obrazovanja (autorska izrada)

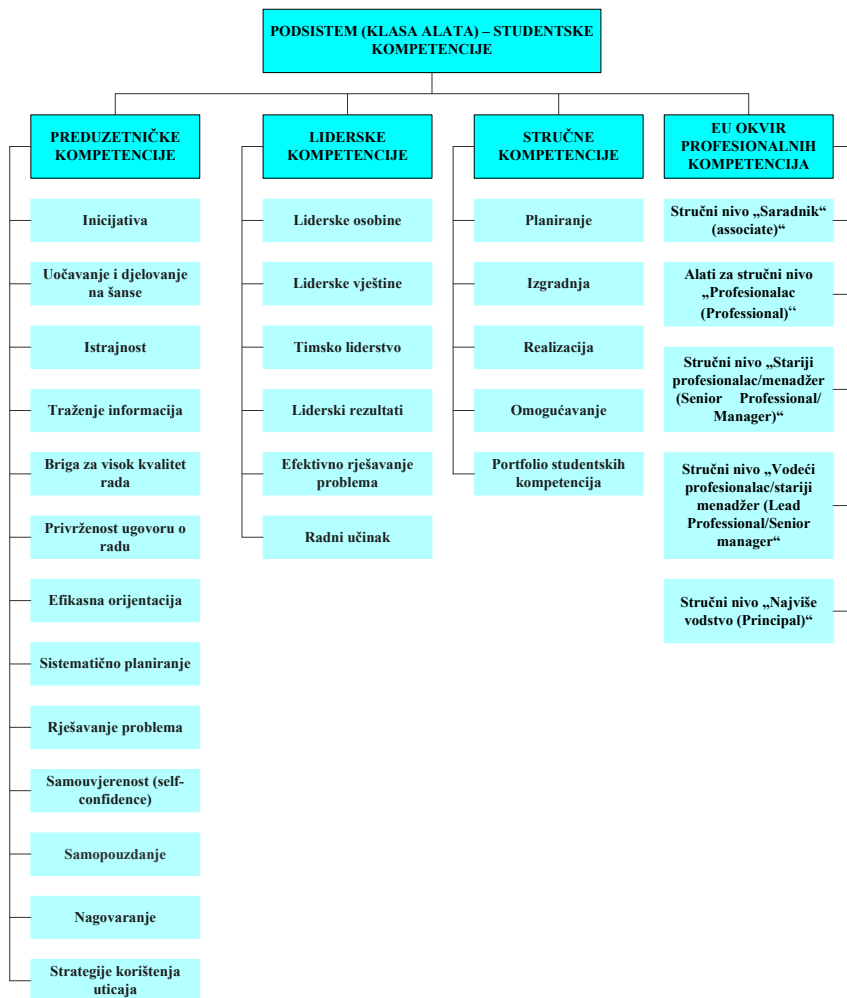
Podsystem „Procesi sistema e-obrazovanja“, podijeljen je na pet podklasa sa odgovarajućom grupom alata, što je prikazano i na slici 8, a sadrži : „Pro-

cesna struktura u užem smislu“, „Idejni prikaz problema/predmeta“, „Strukturni – sistemski prikaz problema/predmeta“ , „Rješavanje problema/predmeta“, „Primjena – implementacija rješenja problema/predmeta“.



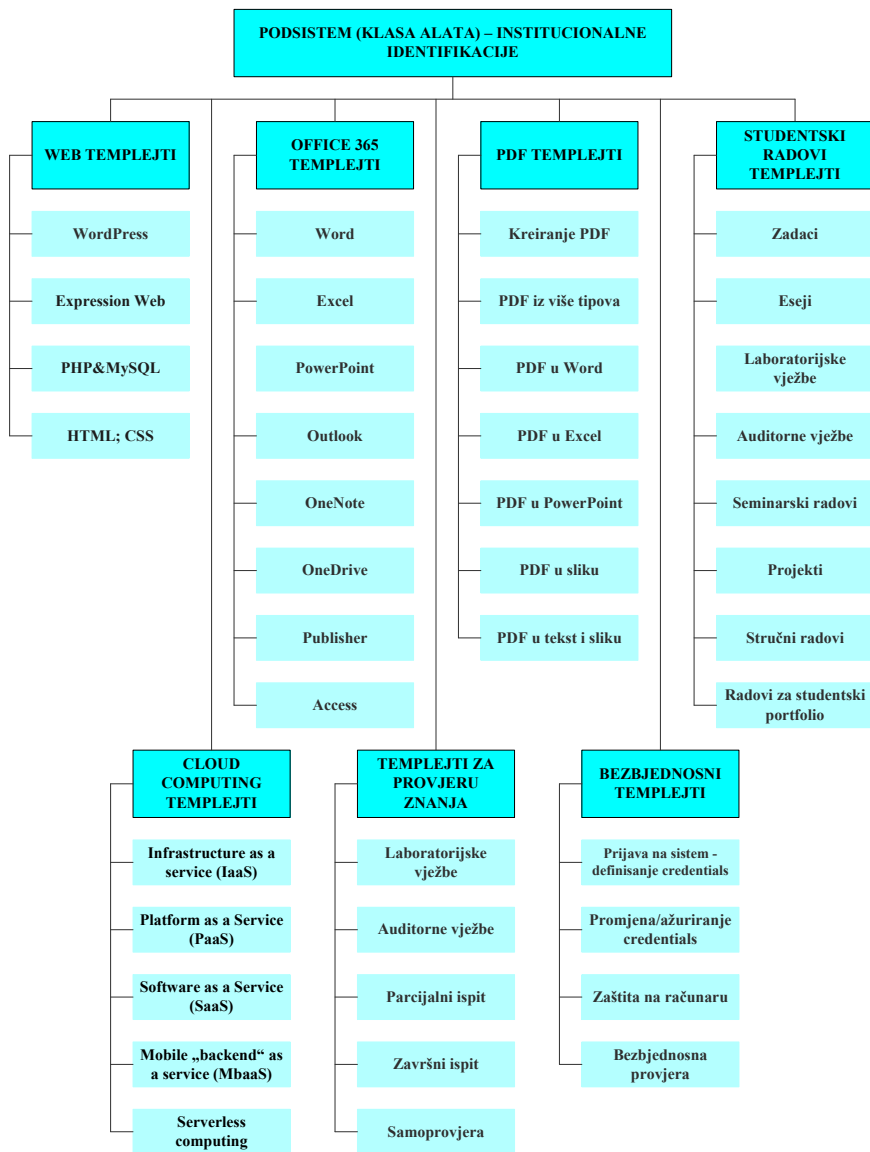
Slika 8. Strukturna šema platforme e-obrazovanja - Klasa alata „Procesi sistema visokoškolskog obrazovanja (autorska izrada)

Obrazovni podsistem „Studentske kompetencije – ishodi sistema visokoškolskog obrazovanja“, podijeljena je na četiri podklase sa odgovarajućom grupom alata i to: „Preduzetničke kompetencije“ , „Liderske kompetencije“ , „Stručne kompetencije“, „EU okvir profesionalnih kompetencija“, što je prikazano na slici 9.



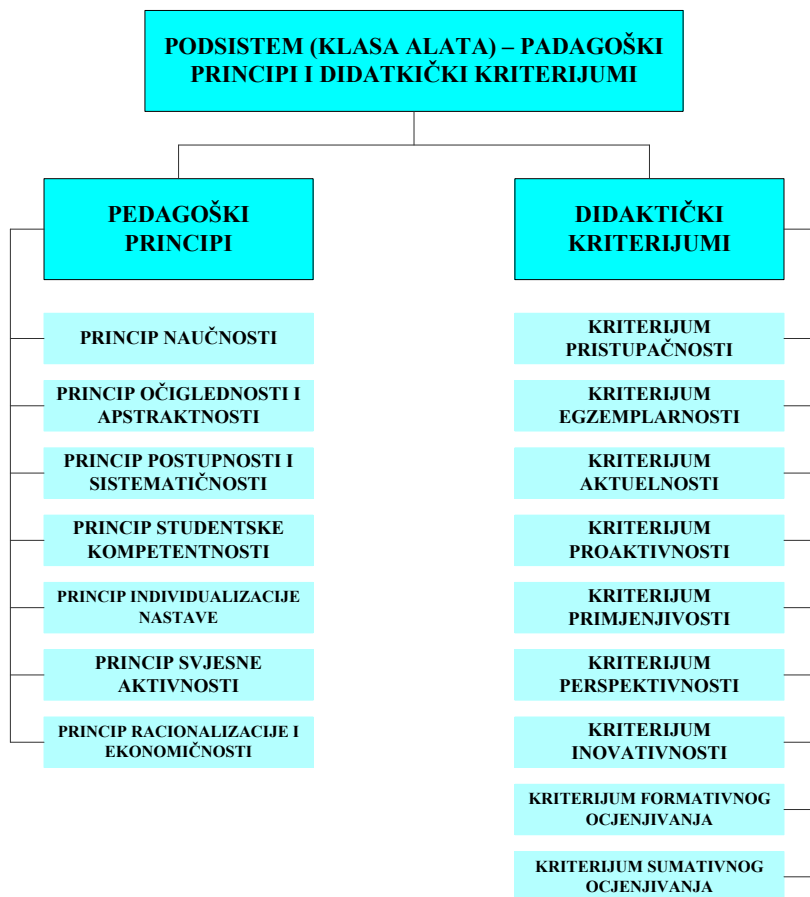
Slika 9. Strukturna šema platforme e-obrazovanja - Klasa alata „Studentske kompetencije“ (autorska izrada)

Obrazovni podsistem „Institucionalne identifikacije“ podijeljen je na sedam podklasa sa odgovarajućom grupom alata što smo predložili na slici 9. Nju čine: „Web templejti“, „Office 365 templejti“, „PDF templejti“, „Studentski radovi templejti“, „Cloud computing templejti“, „Templejti za projeru znanja“, „Bezbjednosni templejti“.



Slika 9. Strukturna šema platforme e-obrazovanja - Klasa alata „Institucionalne identifikacije“ (autorska izrada)

Obrazovni podsistem „Pedagoški principi i didaktički kriterijumi“, podijeljena je na dvije podklase „Pedagoški principi“ i „Didaktički kriterijumi“, što je kao ideja vidljivo na slici 10.



Slika 10. Strukturalna šema platforme e-obrazovanja - Klasa alata „Pedagoški i didaktički kriterijumi e-obrazovanja (autorska izrada)“

ZAKLJUČAK

Možemo zaključiti da je u radu iznesena kompleksnost sistema visokoškolskog obrazovanja. Naglasili smo da projektovanje platforme i alata za e-obrazovanje zahtijeva temeljnu analizu tog sistema. Protivimo se jednostavnim CMS ili LMS rješenjima, smatrajući ih grubo pojednostavljenim slikama stvarnosti koje ne mogu adekvatno riješiti kompleksan problem e-obrazovanja. U radu smo nastojali prikazati projektovanje idejnog rješenja platforme i klasa alata e-obrazovanja sa naglaskom na strukturi, elementima, funkcijama, procesima, upravljanju i kontroli sistema. Takođe, postavljaju se zahtjevi koje platforma i alati moraju ispuniti kako bi se projektovao

kompleksan sistem e-obrazovanja, sa posebnim naglaskom na sistem e-obrazovanja, a ne samo na podsistem e-učenje.

U radu smo iskazali oprez prema uobičajenim, pojednostavljenim konceptima i definicijama koje se često koriste, poput "Znanje se dostavlja ili distribuira", "Znanje se osvaja" ili "Znanje se prenosi", smatrajući ih nedopustivo pojednostavljenim i neadekvatnim za obrazovni kontekst. Dakle, ne bi se trebali koristiti termini koji podržavaju pojednostavljene koncepte tehnološkog obrazovanja, koji se često promovišu iz komercijalnih interesa vodećih multinacionalnih kompanija.

LITERATURA

- Brooks, Frederick P., (1987), „No silver bullet: Essence and accidents of software engineering“, *IEEE Computer*, 20(4) (april): 10.19
- Shari Lawrence Pfleeger, Joanne M. Atlee, (2006), *Software Engineering: Theory and Practice*, Pearson Education, Inc., New Jersey

PREDUZETNIČKO NOVINARSTVO U BIH- PUT KA VEĆEM PLURALIZMU MEDIJA

Slavica Išaretović¹

Sažetak

Preduzetničko novinarstvo u Bosni i Hercegovini (BiH) pionirskim koracima pokušava da zauzme mjesto koje zaslužuje. Prema posljednjem istraživanju provedenom u maju mjesecu 2021.godine, mapirano je ukupno 615 web portala, od čega je u 305 u entitetu Federacija BiH (FBiH), 94 u drugom bosanskohercegovačkom entitetu Republici Srpskoj (RS), 11 u Brčko distriktu, 194 na nepoznatoj lokaciji, tri u zemljama regiona i sedam portala u dijaspori. Istražujući za potrebe ovoga rada odlučili smo se da na primjeru jednog od najuspješnijih portala iz entiteta Republika Srpska, <https://www.capital.ba/> pokažemo sve prednosti ovoga načina rada, ali i sve teškoće kroz koje su prošli vlasnici portala, kao i ogromno nerazumjevanja njihovih namjera. CAPITAL.ba je prvi poslovni portal u Republici Srpskoj osnovan 2007. godine. Ubrzo je postao jedan od najcitiranijih i najviše citirani poslovni portal ne samo u BiH već i u regionu. Osnovni cilj portala je poslovnim ljudima, investitorima i građanima pružiti brze, tačne i najnovije ekonomske informacije iz RS, BiH i okruženja. Osnivač CAPITAL.ba je Udruženje za promociju evropskih standarda i unapređenje poslovnog ambijenta, odnosno formirani su kao udruženje građana, odnosno kao neprofitna organizacija. Razvojni put i sve teškoće sa kojim su se sretali, kao i borbe koje su obilježile godine njihovog postojanja su predmet ovoga članka.

Ključne riječi: *onlajn novinarstvo; preduzetničko novinarstvo; web portal; CAPITAL.ba;*

Abstract

Entrepreneurial journalism in Bosnia and Herzegovina (BiH) is making pioneering steps to take its deserved place. According to the latest research conducted in May 2021, a total of 615 web portals were mapped, of which 305 were in the Federation of BiH (FBiH) entity, 94 in the other Bosnian-Herze-

¹ Profesor na medijskim predmetima Visoke škole „Banja Luka College“, Banja Luka, e-mail: slavica.isaretovic@blc.edu.ba

govinian entity, the Republic of Srpska (RS), 11 in the Brčko District, 194 in unknown locations, three in regional countries, and seven portals in the diaspora. While researching for this work, we decided to use the example of one of the most successful portals from the Republic of Srpska entity, <https://www.capital.ba/>, to show all the advantages of this way of working, as well as all the difficulties the portal owners faced, including the significant misunderstandings of their intentions. CAPITAL.ba is the first business portal in the Republic of Srpska established in 2007. It quickly became one of the most-read and most-cited business portals not only in BiH but also in the region. The portal's primary goal is to provide businesspeople, investors, and citizens with fast, accurate, and the latest economic information from RS, BiH, and the surrounding areas. The founder of CAPITAL.ba is the Association for the Promotion of European Standards and the Improvement of the Business Environment, formed as a citizens' association, or as a nonprofit organization. The development journey and all the challenges they encountered, as well as the struggles that marked their years of existence, are the subject of this article.

Keywords: *online journalism; entrepreneurial journalism; web portal; CAPITAL.ba;*

UVOD

Prema posljednjem istraživanju provedenom tokom mjeseca aprila i maja 2021.godine na nivou države, mapirano je ukupno 615 web portala, od čega je u 305 u entitetu Federacija BiH (FBiH), 94 u drugom bosanskohercegovačkom entitetu Republici Srpskoj (RS), 11 u Brčko distriktu, 194 na nepoznatoj lokaciji, tri u zemljama regiona i sedam portala u dijaspori. U Bosni i Hercegovini (BiH) 270 web portala koji objavljuju informativne medijske sadržaje nema impressuma, odnosno nisu navedeni podaci o imenima urednika i novinara tog medija. Rezultati istraživanja su također pokazali kako tek jedna trećina portala, odnosno 167 njih ima naveden impressum, a kod 178 portala impressum je djelomično naveden (Slobodna Evropa, 2021).

Portal koji je predmet istraživanja spada u ovu najmanje brojnu skupinu, koju čine portali koji su transparentni, vidljivo naznačenog impressuma koji sadrži sve zakonski propisane elemente. **CAPITAL.ba** je prvi poslovni portal u Republici Srpskoj osnovan 2007. godine i pionir preduzetničkog novinarstva na ovim prostorima. Ubrzo je postao jedan od najčitanijih i najviše citiranih poslovnih portal ne samo u BiH, već i u regionu. Osnovni cilj portala je poslovnim ljudima, investitorima i građanima pružiti brze, tačne i najnovije ekonomske informacije iz RS, BiH i okruženja. Njihov slogan "Informacija je kapital" najbolje pokazuje opredjeljenje da objavljuju samo vijesti provjerene iz više izvora.

DEFINICIJA POJMOVA

Preduzetništvo je definisano kao sposobnost primjene skupa ponašanja, stavova i vještina za uspješan poslovni poduhvat (Herrman, 2008). Lazear tvrdi da se preduzetnici možda ne ističu ni u jednoj vještini posebno, ali su sposobni za mnoge (Lazear, 2003). Istraživanja sugerišu da motivacija za pokretanje kompanije nije samo finansijska, već i emocionalna (Wadhwa, Aggarwal, Holly, & Salkever, 2009).

Eminentni istraživač u ovoj oblasti Alan Gibb, navodi da preduzetničku organizaciju možemo definisati kao organizaciju koja maksimizira potencijal pojedinaca u njoj da slijedi efektivno preduzetničko ponašanje i inicijative koje vode do većeg ličnog ispunjenja i poboljšane organizacione performanse. Navodeći da se preduzetnička promjena postiže radom, a ne papirom, Gibb kao glavne karakteristike lidera preduzetništva navodi: sposobnost komuniciranja ubjedljive vizije, lično veoma proaktivno projektovanje ključnih preduzetničkih atributa kao uzor uzora, rizikovaće, ali će na odgovarajući način podijeliti i pokriti rizik za druge, jaka strateška orijentacija, intelektualni vizionar preduzetničkog koncepta i njegove budućnosti, organizator projektnih timova posvećen transformaciji, sa sposobnošću internog i eksternog umrežavanja radi prikupljanja resursa za podršku i uklanjanje barijera, snažan fokus na inovacije, ali u okviru identifikovanih kapaciteta onih koji će biti angažovani, fokusiraće se na osnaživanje odozdo prema gore za vlasništvo nad inovacijama i eksperimentom, ubjeđivač i „fikser” za uklanjanje hijerarhijskih barijera, izgradnju zajedničke kulture i načina rada (Gibb, 2006).

Povećanju koncentracije vlasništva nad medijima koje ugrožavaju demokratiju i ubrzano pretvaranje medija od *watch dog* u *wag dog*, su dodatni razlozi za razvoj preduzetničkog novinarstva ili kako ga mnogi teoretičari nazivaju medijskog preduzetništva. Sve veći značaj malih preduzeća u medijskoj industriji igra važnu ulogu u takvim trendovima. Bagdikian u svojoj knjizi *The Media Monopoli* (Bagdikian, 1983) tvrdi da je pedeset korporacija dominiralo većinom industrije masovnih medija. Godine 1987. broj preduzeća se smanjio sa pedeset na dvadeset devet, a 1990. godine dvadeset devet se smanjilo na dvadeset tri. Godine 1997. bilo je deset najvećih medijskih kuća koje su dominirale gotovo svim masovnim medijima (Eijaz, 2011, str. 101). U eri ekonomije znanja, medijske industrije mogu postati motor ekonomskog razvoja (Hollifield, 2004, str. 101). Medijsko preduzetništvo igra ključnu ulogu u inovativnim promjenama u ekonomiji, posebno u malim sektorima i za pojedinačne resurse.

Internet, a zatim i Veb 2.0 smanjenjem ulaznih barijera, troškova proizvodnje, rada na daljinu, mogućnosti direktnog kontakta sa potrošačima itd.,

revolucionirali su način na koji kompanije posluju i doveli do stvaranja novih preduzeća. Internet je takođe ponudio novinarima nezamenljivo oruđe za rad kao nezavisnih preduzetnika (Tuomola, 2004). Medijski preduzetnici mogu se takmičiti na tržištima bez potrebe za velikim resursima (Derham R., 2011) jer internet pokriva njihov nedostatak vještina, resursa i tehničkog znanja, kao i troškove marketinga i veze sa partnerima i brendiranje njihovih proizvoda i usluga na tržištu (Harris, 2009).

U nekima od objavljenih istraživačkih radova mogu se pronaći definicije medijskog preduzetništva. Anne Hoag je definisala medijsko preduzetništvo kao „ stvaranje i vlasništvo malog preduzeća ili organizacije čija aktivnost dodaje bar jedan glas ili inovaciju medijskom tržištu” (Hoag, 2008, str. 74). Tvrdila je da njena definicija podržava važne karakteristike: prvo, pokriva širok spektar medijskih sektora; drugo, razmatra i nove učesnike i postojeće firme; treće, ova definicija uključuje i profitne i nekomercijalne oblike medijskog preduzeća.

Jednu od definicija medijskog preduzetništva otkrivamo u članku u *Journal of Globalization: Pojedinci ili male firme koje koriste svoje ili tuđe resurse za stvaranje vrijednosti izvlačenjem mogućnosti putem ponude usluge ili proizvoda koji se sastoje od bilo koje inovacije u svakoj od karakteristika proizvoda/usluge, procesa, kanala ili mjesta distribucije ili različite inovativne upotrebe na medijskom tržištu ili bilo kojem drugom tržištu kojem su mediji glavni kanal interakcije* (Khajeheian, 2014). Važna tačka u ovoj definiciji je naglasak na različitim vrstama inovacija, uključujući inovacije u karakteristikama, procesu, kanalu distribucije i upotrebi,

Zbog loših radnih uslova u medijima, preduzetničko novinarstvo moglo bi da bude alternativa za mnoge novinare, tvrde iz Fondacije Konrad Adenauer, jedne od rijetkih koja se bavila organizovanjem seminara o preduzetničkom novinarstvu na prostorima Balkana. Kako rezultat toga nastao je i Priručnik za preduzetničko novinarstvo, izdat 2014.godine, koji kao tvrde autori predstavlja koristan alat za sve predstavnike medija koji žele da budu uspješni na webu. Definišući preduzetničko novinarstvo u ovom priručniku, autori ukazuju na potrebu da novinari sve više djeluju kao preduzetnici i svojim inovacijama redefinišu struku i istraže nove mogućnosti za zaradu u medijskoj sferi. „Ako preduzetničko novinarstvo želi da bude nešto više od bombastičnog naziva za honorarni rad, koji je oduvijek postojao, onda bi se moglo reći da ono počinje tamo gdje se dva ili više novinara udružuju da bi zajedno pokrenuli novi posao ili gdje jedan ili više novinara angažuju još nekog pored sebe kako bi pokrenuli novi projekat, odnosno biznis na webu” (Konrad- Adenauer-Stiftung, 2020, str. 7).

OSNIVANJE PORTALA

CAPITAL.ba je prvi poslovni portal u Republici Srpskoj osnovan 2007. godine i pionir preduzetničkog novinarstva na ovim prostorima. Ubrzo je postao jedan od najčitanijih i najviše citirani poslovnih portal ne samo u BiH, već i u regionu. Osnovni cilj portala je poslovnim ljudima, investitorima i građanima pružiti brze, tačne i najnovije ekonomske informacije iz RS, BiH i okruženja. Njihov slogan "Informacija je kapital" najbolje pokazuje opredjeljenje da objavljuju samo vijesti provjerene iz više izvora.

Osnivač i glavni i odgovorni urednik poslovnog portala **CAPITAL.ba** Siniša Vukelić dobitnik je Nagrade Evropske unije za istraživačko novinarstvo u BiH 2015. godine. Nagrada EU je dodijeljena za serijal priča pod zajedničkim nazivom „**Pljačka Balkan Investment Banke – Banke Srpske**“, a koja je proglašena najboljom istraživačkom pričom u BiH u 2015. godini. Tema je obrađena u serijalu od 11 priča o Balkan Investment banci, pošto je to bio jedini način da se objasni sofisticirani način zloupotrebe položaja i međudržavnog kriminala. Novinari ovoga portala su tri godine zaredom, (2017, 2018 i 2019.godine) nagrađivani za najbolje istraživačke priče o korupciji u BiH, koje svake godine dodjeljuje Antikorupcijska mreža u BiH.

Za **CAPITAL.ba** pišu i uređuju novinari sa dugogodišnjim iskustvom u poslovnom izvještavanju. Zbog mogućeg sukoba interesa i objektivnije procjene napisane analize, insistira se da ispod svakog komentara koji se odnosi na tržište kapitala, autor navede imena akcionarskih društava čije akcije posjeduje. Novosti iz političkog života i izjave političara objavljuju se samo kada one utiču ili mogu uticati na poslovni ambijent. „Ono što posebno smatramo važnim je Informacija BEZ POLITIKE, što bi mogao biti i naš drugi slogan. Nema povlađivanja. Nismo članovi nijedne političke stranke“ (CAPITAL.ba, 2021).

Osnivač **CAPITAL.ba** je Udruženje za promociju evropskih standarda i unapređenje poslovnog ambijenta, odnosno neprofitno udruženje građana. Službeni jezik portala je maternji jezik, bosansko-hercegovačkog podneblja, s tim što nemaju prevod na engleski jezik, a glavni razlog za to je nedovoljno sredstava za angažovanje prevodioca teksta za portal.

METODOLOGIJA

Ovaj članak je studija slučaja portala CAPITAL.ba. Istraživanje je usredsređeno na pojedinačnu organizaciju kao jedinicu analize kako bi se stekao uvid u preduzetničko novinarstvo. Tokom istraživanja korišteno je više kvalitativnih izvora podataka, uključujući direktna zapažanja, intervjuue i interne i javne dokumente. Osnivač i vlasnik portala CAPITAL.ba. pružio je istraživaču kompletan pristup, direktnim posmatranjem tokom boravka

u sjedištu portala, tokom sedmice dana boravka od 14-20.juna 2021.godine i prisustva sastancima osoblja, te sastancima sa klijentima i službenicima za grantove kako bi razumio svakodnevno poslovanje kompanije. Istraživač je obavio ukupno pet sati intervjuja sa osnivačem u prostorijama sjedišta u ulici Grčka br.14 u Banjaluci. Pitanja su bila polu-standardizovana, što je omogućilo istraživanje pitanja koja su se pojavila u raspravi (Wengraf, 2001). Svi intervjui snimljeni su digitalnim audio snimačem, uz dozvolu ispitanika i doslovno transkribovani. Sadržaj intervjuja analiziran je nakon pet faza koje je opisao McCracken (McCracken, 1988). Istraživaču su takođe bila dostupna sva dokumenta bitna za rad portala, od finansijskih informacija do zakonskih akata i dokumenata na osnovu kojih obavljaju aktivnost, te interni memorandumi. Podaci iz svih izvora kodirani su i analizirani pomoću ključnih tema koje su proizašle iz istraživačke studije, kako naglašavaju Lindlof i Tailor (Lindlof, 2002).

Krajnji cilj ovoga istraživanja je naglašavanje iskustava i znanja neophodnih za uspješan preduzetnički poduhvat u oblasti novinarstva, koji može da služi za primjer mnogim mladim i neiskusnim novinarima na putu razumijevanja ključnih preduzetničkih vještina potrebnih za pokretanje portala i rad na mreži.

Da bi ovo istraživanje dalo najbolje rezultate istraživač je postavio istraživačka pitanja:

P1: Od ideje do realizacije za osnivanje portala CAPITAL.ba, najveći problem i njihovo prevazilaženje

P2: Vještine i znanja zaposlenih neophodna za uspješnu realizaciju ideje preduzetničkog novinarstva na primjeru CAPITAL-a.

P3: Dosadašnja iskustva i preporuke za buduće preduzetnike u novinarstvu. Kako pomiriti, usaglasiti novinara i preduzetnika u jednoj osobi

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

P1: Od ideje do realizacije za osnivanje portala CAPITAL.ba

Osnivač i glavni i odgovorni urednik portala CAPITAL, dugogodišnji ekonomski novinar, Siniša Vukelić, radeći u medijima, prvo u agenciji, nakon toga na komercijalnoj televiziji, shvatio je da su ekonomske teme i poslovne vijesti zapostavljene u odnosu na dnevno politička dešavanja. To mu je i dalo ideju jer je radeći dugo u toj oblasti shvatio da tu postoji prazan prostor, odnosno da ne postoji medije koji je prvenstveno namijenjen ekonomskim temama

“Došao sam na ideju da pokrenem portal koji će se baviti ekonomijom i poslovnim temama. Pošto mi je istraživačko novinarstvo bilo vrlo blisko i

najveće priče su iz ekonomije upravo bile istraživačke, vrlo brzo smo portalu dodali još jedan kvalitet, istraživačke priče. Danas i ne govorimo o sebi kao o poslovnom portalu, već kratko kažemo da „pratimo trag novca“. Pričati o privrednom ambijentu, a ne spomenuti korupciju, nepotizam, kriminal, koji najviše narušavaju poslovni ambijent je besmisleno. Krenuli smo od vrha, jer je neupitan uticaj na ekonomiju najodgovornijih vršilaca vlasti, i počeli smo istraživati kako se troši novac poreskih obveznika, kako se zloupotrebljavaju javne funkcije i pogoduje se pojedinačnim privatnim firmama bliskim vlasti, koje guše sva mala i srednja preduzeća koja pune budžet. 2007. godine smo se registrovali i krenuli u veliku neizvjesnost, ispočetka smo to radili samo ja i supruga, koja je takođe novinar, napravili smo taj sajt, što i nije zahtijevalo mnogo sredstava. U početku sve to radimo uporedo sa našim obavezama na poslu, ona kao novinar nacionalne agencije, a ja kao urednik na jednoj privatnoj tv stanici“. Profesionalnog medijskog iskustva im nije nedostajalo, ali svega drugog jeste. Organizuju se kao neprofitno udruženje građana, zbog manjih početnih troškova, koji olakšavaju zaživljavanje i razvoj biznisa kod novinara preduzetnika

„Za registrovanje udruženja građana, a ne neki drugi oblik organizovanja smo se odlučili najviše zbog rizika koji nosi takav posao, da smo osnovali preduzeće (dioničarsko društvo ili akcionarsko) morali bi smo imati barem jednog zaposlenog i time bi smo rizikovali ekonomski opstanak i portala i porodice.“ Prvobitno sjedište udruženja građana je bila adresa stanovanja, nisu imali obavezu da imaju nijednog stalno zaposlenog, a istovremeno su mogli poslovati u platnom prometu i obavljati djelatnost kao pravno lice. To pojašnjava osnivač Siniša Vukelić: „Uslov da se osnuje udruženje građana jeste da se udruže tri ili više lica i mi smo to tako riješili što smo ja, moja supruga i njena sestra to uradili i registrovali udruženje, jer nam je bilo potrebno da smo pravno lice, zbog prometa, faktura i računa, da bi smo zakonito poslovali. Naravno to ima i svojih nedostataka, svako udruženje građana je neprofitno i ako na kraju godine imate dobiti u nekom iznosu, ta dobit se ne može podići, podijeliti i potrošiti, već na taj iznos dobiti plaćate 10% poreza i preostali dio ostaje na računu portala i jedino što možemo jeste da je reinvestiramo“. Prema njegovim riječima bio je to mučan period, koji je trajao nekoliko prvih godina:

„ Uložili smo svoj kapital, zakupili domen i krenuli sa poslom, koji je izgledao tako da dodemo s posla umorni, samo se kratko odmorimo i do ranih jutarnjih sati radimo za portal i to u našem stanu za jednim stolićem. Ispočetka nije bilo nikakvih prihoda, gotovo dvije godine nije bilo nikakve zarade od toga portala, jer mi nismo imali vremena za te bitne preduzetničke stvari kao što je oglašavanje, marketing, prikupljanje novca. Bili smo uporni i nismo odustajali mada je bilo izuzetno teških momenata. Nakon

dvije godine portal je zaživio, i uglavnom su se oglašivači nama javljali. Ja sam uglavnom sve radio, uz pomoć supruge, bio sam i urednik i novinar, marketing menadžer, predsjednik udruženja“.

Kao najveću vrijednost portala vlasnik i svi zaposleni ističu kredibilitet i pouzdanost. „U ovoj zemlji „lako“ se baviti istraživačkim novinarstvom, ispod svakog kamena kojeg podignete možete naći priču, ogroman je pritisak jer ima malo medija koji na taj način obrađuju našu stvarnost i što ih je manje, više su u fokusu“.

P2: Vještine i znanja zaposlenih neophodna za uspješnu realizaciju ideje preduzetničkog novinarstva na primjeru CAPITAL.ba.

Do 2013, punih šest godina nije bilo zaposlenih radnika u CAPITAL.ba. Osnivač i vlasnik nije imao zasnovan radni odnos, ali je bio predsjednik udruženja i glavni i odgovorni urednik, što je olakšavalo početne godine poslovanja, zbog smanjivanja troškova na minimum. Prema riječima osnivača: „Plaćali smo samo knjigovodstveni biro, domen i hosting i to su bili jedini troškovi. 2013.godine ja prestajem da radim u komercijalnoj TV kući u kojoj sam radio do tada i zasnivam radni odnos u Capital.ba uz još jednu novinarku i nas dvoje smo prvo dvoje stalno zaposlenih. Ja sam još uvijek u to doba, osoba za sve, urednik, menadžer, računovođa, marketing stručnjak“ Narednih godina dolazi do bržeg zapošljavanja i veće potrebe za novinarima, tako da danas imaju sedam zaposlenih novinara i četiri spoljna saradnika, odnosno dopisnika sa terena.

„2020. godine smo zaposlili osobu zaduženu za projekte i jednu za marketing. Pokušavajući da se uključimo u projekte, shvatio sam da je prosto nemoguće da ja i to radim. Željeli smo zaposliti čovjeka koji će se samo time baviti, međutim nismo imali sredstava za to, tako da smo napisali projekat u kojem smo tražili sredstva za zapošljavanje lica za projekte i marketing. Taj projekat je odobren i troškovi ta dva radna mjesta su nam plaćeni godinu dana i zahvaljujući tome imamo ta dva zaposlena, koja će izuzetno doprinijeti kvalitetu rada našeg portala“- naglašava vlasnik.

Projekti su još jedan od načina da se olakša svakodnevna borba za opstanak. Cilj im je da zahvaljujući sredstvima dobijenim iz projekata zaposle dodatno novinara koji će se baviti novim istraživačkim pričama o korupciji i kriminalu, kojima su svakodnevno okruženi. I tu pokušavaju biti vrlo opreznii. Po riječima osnivača, Siniše Vukelića: „Vodimo računa na koje projekte da apliciramo. Moje iskustvo pokazuje da su neke dobre redakcije uništili projekti jer su se baveći projektima prestali baviti onim što je najbitnije - novinarstvom. Vi zapravo u tim projektima sklanjate novinara sa terena da radi neke projektne zadatke, u kojima čak i nisu tako dobri i efikasni kao u istraživanjima dobrih novinarskih priča. Zato smo striktno napravili podje-

lu novinari se bave svojim poslom, a čovjek kojeg smo zaposlili radi na projektima. Pri apliciranju za projekte vodimo računa da ostanemo dosljedni sebi, odnosno da nastavimo raditi ono što najbolje znamo, a to su istraživačke priče. Drugi problem kod tih projekta što su postavljeni tako da nisu pisani za udruženja građana iz medijske sfere, već onih koji se bave ljudskim pravima, rodnom ravnopravnošću, zaštitom životne sredine itd...”

Zaposleni u redakciji, osim osnivača i vlasnika, koji je 2007 godine kada je započeo ovaj preduzetnički poduhvat imao već desetogodišnje iskustvo rada u medijima, su većinom mlađi novinari, čiji je prosjek starosti 35 godina. Na istraživačkim pričama su angažovani iskusniji novinari istraživači, dok mlađe kolege osim što uče uz njih, pomažu im u procesu prikupljanja podataka i istraživanja planirane priče. Zaposlenici Capital.ba rade između 40 i 60 sati nedeljno. Članovi osoblja rade na raznim lokacijama, uključujući rad od kuće, praćenje događaja na terenu, rad u kancelariji i prisustvovanje događajima uveče.

Prema riječima jednog od zaposlenih, zamjenika glavnog i odgovornog urednika, Svjetlane Šurlan, koja je već četiri godine dio uspješnog tima: „Osim redovnog osmočasovnog radnog vremena, dostupna sam svakodnevno i kada sam kod kuće, ukoliko je nešto potrebno da se završi, uradi, svi imamo pristup od kuće portalu, tako da i od kuće završavamo posao i priče.“

Kao dugogodišnjem novinaru štampanih medija, prelazak u redakciju CAPITA.ba, joj nije predstavljao problem, ali naglašava problem koji imaju sve male redakcije: „Nedostatak male redakcije, kao što je naša, jeste što nisi specijalizovani novinar za jednu oblast, već smo svaštari, svi rade sve u zavisnosti od potreba i događaja, što je ponekad vrlo zahtjevno. Takođe, svi novinari osim svojih obaveza imaju i dio preduzetničkih obaveza, gdje osim pisanja teksta i postavljanja na portal, moraju se baviti marketingom, ugovorima, svim drugim stvarima potrebnim za opstanak jednog preduzeća, kao što je naše“.

Svakodnevnicu novinara portala CAPITAL.ba zahtijeva sve vještine koje su razvijali tokom bavljenja tradicionalnim novinarstvom, ali i neke dodatne, koje su vrlo bitne za njihov rad.

Glavna prednost onlajn novinarstva jesu niži troškovi, trenutni feedback, te čak ima primjera da čitaoci u komentarima ispod teksta ostavljaju dodatne činjenice u vezi sa pričom, kaže osnivač Vukelić i dodaje: „Može se raditi od kuće, mobilniji ste u radu, neuporedivo manje vremena vam treba da istražite i objavite dobru istraživačku priču, u poređenju na primjer sa tv kućom i procesom proizvodnje istraživačke TV priče. Sve više na našem portalu uključujemo multimedijalne sadržaje, i to najčešće kada radimo veće priče, pravimo infografike i kraće video sadržaje i primjetili smo da je to vrlo privlačno za naše čitaoce/gledaoce. To je brza i kratka informacija, bez gu-

bljenja vremena. Priče koje istražujemo mjesecima moramo spakovati u minut, ali uspijevamo. Primjećujemo da su vrlo praćene titlovane priče, jer se obično gledaju u društvu, na nekom otvorenom mjestu gdje je mnogo lakše pročitati sadržaj, nego ga slušati. Imamo kanale komunikacije na Facebook-u, Instagramu, LinkedInu, imamo Viber grupu“.

Unutar portala CAPITAL.ba, pokušali su razviti unutarnju nišu koja bi se bavila samo energetikom, energetikars.com, međutim svjesni da taj pokušaj ne smije biti ništa manje kvalitetan od svih dosadašnjih poteza, prolongirali su tu ideju, ali kako sami kažu nisu odustali od nje.

Prije dvije godine postali su parteri investitoru iz Austrije, koji je prije osam godina osnovao info mrežu lokalnih portala u RS, koji pokriva deset gradova. (<http://mojabanjaluka.info/>)

„Dogovoreno je da postanemo partneri, da vodimo uređivačku politiku mi. Sjedište im je u našem prostoru, gdje su smješteni njihovi urednici. Dospisnici iz tih deset gradova šalju informacije u Banja Luku i one se ovdje postavljaju na pomenute portale. To su informativni portali koji donose vijesti iz lokalne zajednice, vrlo značajne za stanovništvo tih zajednica, od toga koliko je parking mjesto, do nestašica vode, struje, poskupljenja komunalnih usluga....

Prema riječima osnivača ovo partnerstvo je dobra simbioza: „Postigli smo dogovor da se uređivačka politika određuje u Banjaluci, odnosno sjajan način da lokalni portali odole pritisku političkih struktura i da se ne prodaju za male pare nosiocima ekonomskih interesa. Ti portali su vrlo posjećeni i na taj način funkcionišemo. Mislim da su tu velike mogućnosti u oblasti marketinga koje još nismo dovoljno iskoristili, ali siguran sam da ćemo to uraditi u budućnosti.“

P3: Dosadašnja iskustva i preporuke za buduće preduzetnike u novinarstvu. Kako pomiriti, usaglasiti novinara i preduzetnika u jednoj osobi

Razvoj portala je vrlo spor, postoje gotovo 15 godina, i to svjesno rade, jer ne žele uređivačku politiku portala podrediti ekonomskim interesima, odnosno žrtvovati radi veće zarade. Prema riječima osnivača, „veliki i brz rast podrazumijeva velike troškove, a veliki troškovi traže trule kompromise“.

Tek od 2020. godine zaposlena je osoba koja se bavi isključivo marketingom. Međutim, prema mišljenju vlasnika to ima svoje dobre i loše strane: „Kada imate odvojene te službe, interesi su ponekada sasvim oprečni, marketinška služba želi zaraditi novac, a novinari napraviti priču bez obzira o kojem klijentu se radi, i tu dolazi do neminovnog pritiska i uticaja marketinga na uređivačku politiku. Vrlo jasno od samog početka ja sam odlučio

da ćemo raditi po novinarskim standardima i svi moji klijenti znaju pravilo našeg rada, a to je da ukoliko želite da se oglašavate morate biti svjesni da zabranjenih priča nema. Sa političkim subjektima zato ništa i ne radimo, iako tokom izbornih godina imamo vrlo unosne ponude, ali ne ulazimo u posao sa njima. Takođe, nemamo ni Google oglase, jer ne želimo da se kroz njihove reklame na našoj strani pojavi neka politička stranka. U susretu sa klijentom jasno im kažem da oni kupuju oglasni prostor, a ne uređivačku politiku. Budite sigurni da ukoliko platite reklamu da ne spriječavate bilo koju priču o vama, ukoliko ima povoda i tokom naše provjere potvrdimo tvrdnje izvora. Vjerujte mi da mnogi ljudi upravo cijene takav odnos i uspostavljamo saradnju upravo zahvaljujući tome što smo vrlo jasni u svojim stavovima.“ Naravno bilo je iskustava i sa otkazivanjem zakupljenog reklamnog prostora, ali to nije pokolebalo ove uporne profesionalce, mada priznaju: „Mnogo je lakše danas jer su oglašivači shvatili da je onlajn oglašavanje mnogo efikasnije nego tradicionalni mediji, za iznos mjesečnog oglašavanja na našem portalu u dnevnim novinama možete kupiti polovinu strane, koju će pročitati par hiljada čitalaca. Do prije par godina 80% našeg prohoda činilo je oglašavanje i to je dobar procenat“.

Zaposleni su jedinstveni u stavu da im je kao poslovnom portalu bitnija struktura, a ne broj posjetilaca. „Uočljiva su dva segmenta posjetilaca portala, prvi koji su zainteresovani za naše autorske tekstove o revizorskim izvještajima, o tome kako vlast troši naš javni novac. To su ozbiljne istraživačke priče koje prenose drugi mediji i nastavljaju život naših priča. Drugi segment čine čitaoci ekonomskih i poslovnih informacija koje objedinjujemo, skupljamo ih na jednom mjestu kako bi olakšali pristup onima kojima su takve informacije potrebne. To nisu naše autorske vijesti, mi potpisujemo izvor informacija, od koga smo ih preuzeli i prenosimo. Za ove poslovne informacije interesuju se ljudi sa tržišta kapitala, bankari i poslovni ljudi koji se tako informišu o novim zakonima i propisima. To su ljudi koji upravljaju srednjim i visokim menadžmentom ili vlasnici kompanija, ljudi koji odlučuju i koji imaju iznadprosječna primanja. Ta struktura je vrlo zanimljiva oglašivačima, koji prodaju luksuzniju robu, automobile, osiguranja, nekretnine“ - ističu u CAPITAL-u.

Struktura ljudi kojima se obraćaju su političari, funkcioneri, predstavnici poslovne zajednice, predstavnici ambasada u BiH, te ljudi koji donose odluke. To je dodatni razlog zbog čega rade ozbiljnu i provjerenu priču bez senzacionalizma i nepotrebnih klikbejtova, što i nije česta karakteristika onlajn medija. Još jedan dokaz da su vrlo uspješno povezali sve vrijednosti tradicionalnog novinarstva i sve prednosti novih medija. Bez obzira na ovakvu politiku i broj posjeta nije zanemarljiv, pogotovo ako se zna činjenica

da nemaju englesku verziju sajta. Tokom 2020. godine bilježe 6,1 miliona otvaranja, dnevno oko 20.000, a mjesečna oko 400.000, pregleda.



Grafika 1. Broj posjeta sajtu (2020)

Vlastodršci nemaju baš razumijevanja za preduzetničko novinarstvo, pokazuju iskustva zaposlenih na portalu. Navode samo neke od problema sa kojima se svakodnevno sreću: „Tokom perioda korone, vlast je obećala da će pomoći medijima, međutim pomogla je samo medijima bliskim njima, nama ostalima je poručeno da se prijavimo kao i sva ostala mala i srednja preduzeća. Problem je što mi nismo registrovani kao preduzeće, već kao udruženje građana, tako da nismo ispunjavali osnovni uslov. Dodatni problem, ali možda i najveći jeste da onlajn mediji kao kategorija ne postoje u zakonima Republike Srpske, mi ne spadamo u medije što se tiče zakonske regulative. U Bosni i Hercegovini nisu usklađeni zakoni na nivou entiteta i države, zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja nikada nije usklađen sa zakonom na nivou države BiH, koji se već mjenja po drugi put. Nedostaju brojni zaštitni mehanizmi, prije svega bolja zaštita novinara, to je ono sa čime se svakodnevno borimo“ - ističu zaposleni u CAPITAL.ba.

Osnivač i vlasnik Siniša Vukelić dodaje: „Boraveći u mnogim redakcijama ovoga ili sličnoga tipa po Americi i zapadnoj Evropi pokušavao sam da kopiram njihov način rada. Međutim, mi smo vrlo specifični, od uređenja države, preko visokog nivoa korupcije, do nepostojanja fondacija koje bi nam pomogle.“

Vrlo kratko i jasno vlasnik CAPITAL-a objašnjava kako je pomirio preduzetništvo i novinarstvo: „Kada je u pitanju preduzetništvo u medijima sve zavisi od toga kako postavite stvari. Ja sam prije svega novinar pa tek onda preduzetnik, zato sam i zaposlio čovjeka koji će se prije svega baviti marketingom. Ja sam to pomirio tako da su moji klijenti svjesni toga da ukoliko budu akteri neke dobre istraživačke priče, bez obzira što su naši klijenti, nećemo ih zaobići. Kredibilitet medija je najteže ostvariv kvalitet koji se vrlo lako gubi i mislim da je naša najveća prednost upravo to. Što nam ljudi vjeruju, znaju da kod nas neće pročitati netačne i neproverjene informacije, jer

mi svaku činjenicu provjeravamo iz najmanje tri izvora. I kada nam pošalju demant, to je u stvari reakcija, mišljenje, a ne demantij, jer nemaju šta demantovati u tekstu koji objavimo.“

ZAKLJUČAK

Bez obzira što je ova studija slučaja ograničena na pojedinačnu organizaciju, nekoliko članova osoblja i relativno kratak vremenski okvir istraživanja, predstavlja dobar primjer kako preduzetničko ponašanje, čak i u zemljama sa teškim objektivnim uslovima, kakva je Bosna i Hercegovina, može dati rezultate. Portal CAPITAL.ba na najbolji način dokazuje značaj preduzetničkih ponašanja, stavova i vještina.

Novinari koji žele preživjeti u ovoj novoj eri moraju razmišljati izvan granica zaposlenika koji obavlja poslove za poslodavca. Industrija je puna potplaćenih i prezaposlenih profesionalaca koji rade najbolje što mogu zbog ljubavi prema novinarstvu i službi javnosti. Tu strast i ljubav prema poslu imaju mogućnost uklopiti u sljedeću fazu novinarstva u dvadeset prvom vijeku. Danas im više nije dovoljno samo da budu majstori svoga zanata, jer to im neće obezbijediti siguran posao. Svaki novinar koji namjerava od medija i/ili novinarstva napraviti karijeru mora razmotriti svoju ulogu kao preduzetnika (Ferrier, 2020).

U društvima u tranziciji, nedovoljno razvijenim i opterećenim korupcijom, kriminalom i nepotizmom, kao što je BiH dodatno se povećava značaj preduzetničkog novinarstva, kao značajnog resursa u borbi za očuvanje etičkih principa novinarstva borbi za veći pluralizam medija. Ono što ova studija slučaja pokazuje jeste da je to dug i težak put, ali da može biti uspješan poslovni poduhvat. Na prostorima BiH tradicionalno “honorarno novinarstvo” preteže u odnosu na koncept “preduzetničkog novinarstva” Mali broj novinara uopšte je upoznat sa samim konceptom preduzetničkog novinarstva.

Preduzetničko novinarstvo nalazi se u središtu promjena u novinarskoj profesiji, ali mu nedostaje obrazovna baza. Uprkos velikom broju visoko-obrazovnih ustanova, koje obučavaju mlade ljude za novinarski poziv, gdje ih uče svemu od novinarskih žanrova do multimedije, nijedan od njih nema kurs preduzetničko novinarstvo, koji bi mogao da edukuje buduće novinare u ovoj oblasti. Glavni argument za uvođenje studija medijskog preduzetništva zasniva se na potencijalu novih medijskih poduhvata da pruže dodatne glasove na tržištu kako bi se suprotstavili povećanju koncentracije vlasništva nad medijima koje bi moglo ugroziti demokratiju (Hoag, *Measuring Media Entrepreneurship*, 2008). Za razliku od evropskih zemalja ili SAD-a gdje se kursevi i postdiplomske studije iz preduzetničkog novinarstva nude na mnogim univerzitetima, u BiH toga nema. Hunter i Nel (Hunter, 2011) tvr-

de da obrazovanje za preduzetničko novinarstvo uključuje više od pukog dodavanja poslovnih kurseva u kurikulum novinarstva: ono traži mogućnosti da studenti uvježbavaju atribute povezane sa preduzetništvom u okruženju objavljivanja vesti. Preduzetništvo je sve češći cilj novinarskog obrazovanja. Radionice, udžbenici i nastavni resursi imaju za cilj pružanje poslovnih vještina i obuku studentima novinarstva i zainteresovanim profesionalcima (Briggs, 2012). Sve je više istraživanja o izazovima i koristima ne samo pripreme studenata novinarstva za zaposlenje u novinskoj industriji, već i za uvođenje novih proizvoda i poslovnih modela (De Burgh, 2003).

Ta vrsta edukacije još nije zaživjela u BiH, dijelom i zbog toga što obrazovne institucije sporo reaguju na promjene u stvarnom svijetu, prije svega zbog vrlo komplikovane procedure akreditacije akademskih programa i kurseva. Preduzetničko novinarstvo u BiH ima status sličan medijskoj pismenosti; samo medijski pismeni ljudi mogu prepoznati sve zamke koje pred njih stavlja svakodnevica postmodernog društva (Isaretovic, 2017), kao što samo zahvaljujući preduzetničkom novinarstvu mladi novinari mogu da ostvare ideju o nezavisnom i objektivnom novinarstvu, ali nema organizovane akcije već se sve svodi na pokušaje hrabrijih pojedinaca.

Jasno je svima da ne postoji univerzalna interpretacija preduzetničkog novinarstva, jedni ga vide kao izuzetnu mogućnost da se novinarstvu vrati osnovna vrijednost, a to je objektivnost, nepristrasnost i tačnost, dok ga drugi posmatraju kao drugi naziv za honorarno novinarstvo, dok neki tvrde da je to staro novinarstvo ali u novim medijima, odnosno za onlajn medije. Bez obzira kako ga definisali i interpretirali, ono što je evidentno jeste to da digitalno doba pruža jedinstvenu mogućnost novinarima preduzetnicima da sa malo sredstava pokrenu medij, ali s druge strane za uspjeh tog preduzetničkog projekta potrebno im je sveobuhvatno znanje iz oblasti i medija i preduzetništva. Preduzetničko novinarstvo pruža mogućnost da na vrlo efektan i efikasan način udruže, spoje sve vrijednosti tradicionalnog novinarstva poljuljanog novim medijima, sa svim prednostima koje su onlajn mediji donijeli zahvaljujući svome medijskom diskursu.

LITERATURA

- Bagdikian, B. (1983). *The Media Monopoly*. Boston: Beacon Press.
- Briggs, M. (2012). *Entrepreneurial journalism*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- CAPITAL.ba, P. (2021, September). Preuzeto sa CAPITAL: <https://www.capital.ba/o-nama/>
- Cohen, N. (2015). Entrepreneurial journalism and the precarious state of media work. *South Atlantic Quarterly* 114(3), 513-533.
- De Burgh, H. (2003). Skills are not enough: The case for journalism as an academic discipline. *Journalism* 4(1), 95-112.
- Derham R., C. P. (2011). Creating Value: An SME and Social media. *PACIS*.

- Eijaz, R. &. (2011). Challengers of Media Globalization for Developing Countries. *International Journal of Business and Social Science* 2(18), 100-105.
- Ferrier, M. E. (2020, February). Preuzeto sa Press rebus community: <https://press.rebus.community/media-innovation-and-entrepreneurship/>
- Gibb, A. H. (2006, February). Preuzeto sa Researchgate: https://www.researchgate.net/publication/285630640_Towards_the_entrepreneurial_university
- Harris, L. &. (2009). Social networks: the future of marketing for small business. *Journal of Business Strategy* 30(5), 24-31.
- Herrman, K. (2008, September). *National Centre for Entrepreneurship in Education*. Preuzeto sa National Centre for Entrepreneurship in Education: https://ncee.org.uk/wp-content/uploads/2018/01/developing_entrepreneurial_graduates.1.pdf
- Hoag, A. (2008). Measuring Media Entrepreneurship. *International Journal oh Media Management* 10, 74-80.
- Hoag, A. (2008). Measuring Media Entrepreneurship. *The International Journal on Media Management*, 10(2), 74-80.
- Hollifield, C. (2004). *The Economics of International Media*.
- Hunter, A. N. (2011). Equipping the Entrepreneurial Journalist: An Exercise in Creative Expertise. *Journalism and Mass Communication Educator*, 10-24.
- Isaretovic, S. (2017). *Pismenost za novo doba*, Banjaluka: BLC- Besjeda.
- Khajeheian, D. (2014). A Perspective on Media Entrepreneurship Policy: Globalization of Knowledge and The opportunities for Developing Economies. *Journal of Globalization Studies*, Vol.5, No.2, 174-187.
- Konrad- Adenauer-Stiftung. (2020, 12 23). Preuzeto sa Konrad- Adenauer-Stiftung: https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=55932199-0565-2aee-5639-375860eaf849&groupId=252038
- Lazear, E. P. (2003, April). Preuzeto sa https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=333802
- Lindlof, T. &. (2002). *Qualitative communication research methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Mapiranje medijskih portala u BiH, C. z. (2021, Juny). *Slobodna Evropa*. Preuzeto sa slobodna evropa: <https://www.slobodnaevropa.org/a/u-bih-270-informativnih-portala-bez-ime-na-vlasnika-urednika-i-novinara/31309213.html>
- McCracken, G. (1988). *The long interviewing*. Thousand Oaks CA: Sage.
- Tuomola, A. (2004). Didintermeditation and Reintermeditation of the Sound Recording Value Chain: Two Case Studies. *Journal of Media Business Studies* 1(1), 27-46.
- Wadhwa, V., Aggarwal, R., Holly, K., & Salkever, A. (2009, December). *The Anatomy of an Entrepreneur -Family Background and Motivation*. Preuzeto sa https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1507384
- Weezel, M. H. (2007). Media and Entrepreneurship: What do we know and where shoul we go? *Journal of Media Business Studies*, 3 (1), 51-70.
- Wengraf, T. (2001). *Qualitative research interviewing*. Thousand Oaks, CA: Sage.

ANALIZA EFIKASNOSTI SPOLJNOTRGOVINSKE RAZMJENE BOSNE I HERCEGOVINE

Svetlana Dušanić – Gačić¹ Mirjana Milovanović²

Sažetak:

Kroz spoljnotrgovinsku razmjenu, zemlje mogu iskoristiti svoje komparativne prednosti, specijalizovati se u proizvodnji onih dobara i usluga u kojima su najefikasnije. Spoljnotrgovinska razmjena Bosne i Hercegovine je i dalje u negativnoj zoni ukoliko međugodišnje stope rasta, koje ćemo prikazati i u ovom radu. Analiza u radu nudi holistički pregled spoljnotrgovinskih kretanja u Bosni i Hercegovini, prepoznajući ključne momente i izazove te sugerirajući potrebu za strateškim pristupom kako bi se poboljšala spoljnotrgovinska ravnoteža zemlje.

Ključne riječi: razmjena, spoljna trgovina, stopa uvoza i izvoza, strategija, ekonomija,

Abstract:

Through foreign trade exchange, countries can use their comparative advantages, and specialize in the production of those goods and services in which they are most efficient. The foreign trade exchange of Bosnia and Herzegovina is still in the negative zone in terms of annual growth rates, which we will show in this paper. The analysis in the paper offers a holistic overview of foreign trade trends in Bosnia and Herzegovina, recognizing key moments and challenges and suggesting the need for a strategic approach to improve the country's foreign trade balance.

Keywords: exchange, foreign trade, import and export rate, strategy, economy,

1 Vanredni profesor, Visoka škola „Banja Luka College“, svetlanadg@blc.edu.ba

2 Docent, Visoka škola „Banja Luka College“, mirjana.milovanovic@blc.edu.ba

UVOD

Spoljnotrgovinska razmjena, odnosno trgovina između država, ima značajan uticaj na ekonomiju pojedinih zemalja i globalnu ekonomiju u cjelini. Odnosi se na trgovinu dobrima i uslugama između različitih zemalja. Ova vrsta razmjene uključuje izvoz (prodaja roba i usluga u inostranstvu) i uvoz (kupovina roba i usluga iz inostranstva). Spoljnotrgovinska razmjena predstavlja važan aspekt ekonomske aktivnosti i omogućava zemljama da ostvaruju različite koristi putem međunarodnih trgovinskih odnosa. Ključni značaj spoljnotrgovinske razmjene svakako je ekonomski rast, raznovrsnost izvora i potrošnje, smanjenje troškova proizvodnje, povećanje produktivnosti, diversifikacija rizika, stvaranje radnih mjesta, ali i unapređenje diplomatskih odnosa.

Kroz spoljnotrgovinsku razmjenu, zemlje mogu iskoristiti svoje komparativne prednosti, specijalizovati se u proizvodnji onih dobara i usluga u kojima su najefikasnije, te pristupiti raznovrsnom asortimanu proizvoda koje same ne proizvode ili ne proizvode efikasno. Ovaj proces dovodi do stvaranja međunarodne ekonomske povezanosti, razmjene resursa, tehnologije i kapitala između različitih zemalja.

Globalizacija je doprinijela da spoljnotrgovinska razmjena ima značajan uticaj na ekonomske, socijalne i političke aspekte zemalja učesnica. Kroz ovu razmjenu, zemlje stvaraju nove radne prilike, povećavaju prihode, ostvaruju uštede u proizvodnji, te unapređuju produktivnost i inovacije. Takođe, ova vrsta trgovine igra važnu ulogu u međunarodnim diplomatskim odnosima i promovisanju globalne stabilnosti. Činjenica je da spoljnotrgovinska razmjena često podliježe različitim trgovinskim sporazumima, carinskim regulativama i dogovorima između zemalja kako bi se olakšao nesmetan protok roba i usluga preko granica.

Uvođenjem u analizu spoljnotrgovinskih podataka Bosne i Hercegovine za niz godina, stvaraju se važni kontekst i osnovne informacije o ekonomskim tokovima zemlje. Ova analiza obuhvata razdoblje od 2012. do prva tri mjeseca 2023. godine te pruža uvid u ključne promjene i trendove koji su oblikovali spoljnotrgovinsku ravnotežu zemlje.

Spoljnotrgovinska razmjena Bosne i Hercegovine je i dalje u negativnoj zoni ukoliko međugodišnje stope rasta, koje ćemo prikazati i u ovom radu, a vodeći se zvaničnim izvještajima Agencije za statistiku BiH³. Naime, dostupni podaci za 2023. godine uvoz je za 2,6 odsto manji nego u istom periodu prošle godine. Izvještaj Agencije za statistiku BiH pokazuje da je pokrivenost uvoza izvozom iznosila 60,7 odsto, dok je spoljnotrgovinski robni

3 https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2024/ETR_01_2023_12_1_HR.pdf pristupljeno 26. januara 2024. goidine u 11.00

deficit iznosio 10 milijardi i 15 miliona KM. Ipak, Svjetska banka predviđa ekonomski rast na Zapadnom Balkanu nakon usporavanja u 2023. godini. Svjetska banka očekuje ubrzanje ekonomskog rasta na Zapadnom Balkanu od tri posto u 2024. godini, u uslovima daljeg oporavka u Evropskoj uniji, glavnom trgovinskom partneru ovog regiona, dok bi niža inflacija trebalo da doprinese rastu raspoloživog dohotka i pruži podršku potrošnji.⁴

METODOLOGIJA

Tokom istraživanja spoljnotrgovinske razmjene BiH, zatim pisanja rada, korištene su najrelevantnije knjige, časopisi i članci iz područja međunarodne ekonomije, spoljnotrgovinskog poslovanja i makroekonomije, a najčešći izvori podataka za pisanje rada bile su elektronske baze podataka kao što su: Eurostat, British Petroleum, Agencija za statistiku BiH, Spoljnotrgovinska komora BiH, Ministarstvo spoljne trgovine BiH i sl.

U statistici robne razmjene BiH sa inostranstvom osnovni izvor podataka je jedinstvena carinska isprava. Jedinstvena carinska isprava je dokument koji deklarant (Poslovni subjekt ili druga ovlaštena osoba) podnosi carinicima prilikom carinjenja robe. Agencija za statistiku BiH dobija podatke o robnoj razmjeni od Uprave za indirekton oporezivanje, u skladu sa Protokolom o saradnji potpisanim između ove dvije institucije. Jedinice posmatranja statističkog istraživanja robne razmjene BiH sa inostranstvom su pravna i fizička lica koje izvoze i uvoze robu, odnosno podnose jedinstvenu carinsku ispravu Upravi za indirektno oporezivanje.

Harmonizovani sistem (HS) je međunarodna kvalifikacija robe po numeričkom sistemu koju je razradila Svjetska carinska organizacija. Klasifikacija HS sadrži odeljke, poglavlja, tarifne brojeve i tarifne oznake, kao i njima odgovarajuće numeričke šifre. HS ima 21 odeljak i 97 poglavlja. BiH je Zakonom o carinskoj tarifi BiH prihvatila kvalifikaciju HS WCO. U statistici robne razmjene BiH sa inostranstvom koristi se sistem spcijalne trgovine, što je u skladu sa preporukama Eurostata. Iz obrade je isključen popravak robe. Statistička vrijednost izvoz/uvoz robe izračunava se na ancionalnoj granici, što je u skladu sa međunarodnim standardima i preporukama Ujedinjenih nacija i Evropske komisije. U slučaju izvoza robe koristi se FOB paritet, što znači da se statistička vrijednost robe sastoji iz fakturisanih vrijednosti robe koju su ugovorili kupac i prodavac, te troškova prevoza i osiguranja robe od mjesta isporuke u BiH do mjesta isporuke robe u BiH do BiH granice. U stistici robne razmjene sa BiH sa inostranstvom podaci su

⁴ <https://www.worldbank.org/en/region/eca/publication/western-balkans-regular-economic-report> pristupljeno 28. januara 2024. u 12.30.

prikazani u KM, EUR i USD. Podaci u ER i USD su dobijeni preračunom KM u EUR i USD korištenjem mjesečnih kurseva za pomenute valute.

Također, u radu su analizirane brojne tabele i prikazi u kojima su definirane robne razmjene i procenti uvoza i izvoza u posmatranom periodu. Analiza u radu nudi holistički pregled spoljnotrgovinskih kretanja u Bosni i Hercegovini, prepoznajući ključne momente i izazove te sugerišući potrebu za strateškim pristupom kako bi se poboljšala spoljnotrgovinska ravnoteža zemlje.

PREGLED OSNOVNIH POJMOVA

Izvoz podrazumijeva količinu robe i usluga koju je jedna ekonomija u stanju proizvesti i izvoziti u inostranstvo. Svaka ekonomija teži većoj vrijednosti izvoda od uvoza, jer takva razlika uvoza i izvoza doprinosi povećanju BDP-a i povećanju životnog standarda stanovništva. Sa druge strane, uvoz označava količinu roba i usluga koje su proizvedene u inostranstvu, a prodane u zemlji. Uvoz je često predmet carine i trgovinskih sporazuma. Iznos uvoza je bitan pokazatelj za stanje u privredi, a posebno monetarna vrijednost odnosa uvoza u odnosu na izvoz. Ako je vrijednost uvoza veća od vrijednosti izvoza, nastaje trgovinski deficit (Dušanić-Gačić, Agić, 2021).

Ekonomski rast i razvoj malih zemalja (Sanfey and Zeh, 2012) zavisi od brojnih faktora pri čemu veliki uticaj ima razmjena sa svijetom u uslovima liberalizovane trgovine (Krugman i Obstfeld, 2009). Većina malih zemalja u razvoju je izvršila potpunu ili djelimičnu liberalizaciju i prihvatila pravila tržišne privrede. Iako u prosjeku imaju neznatno više stope rasta u odnosu na razvijene zemlje, one se i dalje suočavaju sa slabom industrijskom osnovom, nedostatkom efekata ekonomije obima, nema strukturnih promjena ni diverzifikacije privrede prema zahtjevima globalne tražnje itd. Uz ove, postoje drugi ekonomski momenti važni za funkcionisanje malih privreda: otvorenost za svjetska tržišta roba, usluga i novca, te priliv SDI (Mehic, Silajdzic, Babic-Hodovic, 2013). Veliki problem je i limitirana ponuda, neravnomjerna raspodjela dohotka itd. (Račić, Erić, 2018).

Spoljnotrgovinska razmjena može doprinijeti ekonomskom rastu jer omogućava zemljama da iskoriste svoje komparativne prednosti i specijalizuju se u proizvodnji dobara i usluga u kojima su najefikasnije. Izvoz robe i usluga povećava prihode zemlje, stvarajući nove poslovne prilike i radna mjesta.

Spoljnotrgovinska razmjena pruža zemljama priliku da pristupe raznolikom asortimanu obara i usluga koje ne proizvode ili ne proizvode efikasno. Potrošači imaju koristi od šireg izbora proizvoda, a firme od mogućnosti pristupa novim tržištima i inovacijama. Zemlje mogu ostvariti uštede u

proizvodnji putem uvoza sirovina, resursa i poluproizvoda koji su jeftiniji ili kvalitetniji nego domaći ekvivalenti. Konkurencija koja proizlazi iz spoljnotrgovinske razmjene često dovodi do povećanja efikasnosti i smanjenja cijena proizvoda. Osnov za spoljnu trgovinu je činjenica da nijedna država nije dovoljno velika niti raspolaže sa adekvatnom količinom svih potrebnih proizvodnih faktora kako bi mogla biti autarkična (Čipčić, 2015:92). Čipčić navodi da čak i zemlje koje bi mogle proizvoditi određene proizvode, to ne rade, već ih uvoze, a sa druge se strane fokusiraju na određene „strateške“ grupacije proizvoda koje izvoze. Konkurencija na globalnom tržištu može podsticati inovacije i poboljšanje kvaliteta proizvoda, što dovodi do povećanja produktivnosti. Priticanje na efikasniji rad i primjena naprednih tehnologija često proizlazi iz potrebe za opstankom i uspjehom na međunarodnom tržištu. Zemlje koje su zavisne samo od domaćeg tržišta podložnije su ekonomskim oscilacijama. Uvoz i izvoz omogućavaju diversifikaciju rizika i smanjenje izloženosti pojedinim sektorima ili ekonomskim promjenama u jednoj zemlji. Mjera zavisnosti države od međunarodne trgovine je spoljnotrgovinski koeficijent. Šušnjar Čanković navodi da spoljnotrgovinski koeficijent je odnos spoljne trgovine (T), koja predstavlja zbir izvoza i uvoza, i društvenog proizvoda (Y). Ti koeficijenti imaju velike vrijednosti kod malih zemalja, a mali kod velikih zemalja. Činjenica da je spoljnotrgovinski koeficijent veći od 100 (spoljna trgovina veća od proizvodnje) nam govori da je znatno učešće reeksporta (uvoza koji se odmah izvozi). Zbog toga su međunarodni ekonomski odnosi veoma značajni za male države. Vremenom se izvoz zemalja značajno povećavao, pa su tako i njihovi spoljnotrgovinski koeficijenti rasli. Tako i relativno velike države imaju velike spoljnotrgovinske koeficijente, što znači da se zemlje sve više otvaraju za međunarodnu ekonomsku saradnju i potpunije uključuju u svjetsku privredu. To, nadalje, upućuje na to da raste međuzavisnost raznih nacionalnih privreda (globalizacija svjetske privrede) (Šušnjar Čanković, 2016:256).

Spoljnotrgovinska razmjena može stvarati nova radna mjesta, posebno u sektorima koji su izloženi povećanoj potražnji zbog izvoza. Ovo može pozitivno uticati na stopu zaposlenosti i smanjiti nezaposlenost. Spoljna trgovina predstavlja promet robe i usluga., u kome se razmjena obavlja između subjekata raznih zemalja, tako što predmet kupoprodaje prelazi carinsku liniju i teritoriju zemlje prodavca (izvoz) ili zemlje kupca (uvoz), a na osnovu zaključenih pismenih spoljnotrgovinskih ugovora (Unković, 2004:72). Spoljna trgovina predstavlja organizovanu razmjenu dobara između pojedinih članova svjetske privrede po načelima cjelishodnosti i ekonomičnosti (Acin Singulinski, 2002:87). Spoljnotrgovinska razmjena je rezultat odnosa ponude i potražnje, viškova i manjkova roba i usluga u privredi otvorenoj prema svjetskom tržištu. Svaka zemlja teži tome da svoj bruto domaći pro-

izvod u većem dijelu temelji na plasiranju roba i usluga na inozemnim tržištima (Kovačević, Sabolović, 2002:298). Trgovina može biti snažno sredstvo diplomatske politike. Zemlje koje su ekonomski povezane često razvijaju jače diplomatske veze, čime se povećava globalna stabilnost i saradnja.

Spoljna trgovina, u užem smislu, predstavlja isključivo promet između dvije zemlje ili dva trgovačko-politička područja, odnosno uvoz i izvoz robe, dok je u širem smislu ona promet roba, usluga, kapitala, rada i prenos vijesti (poštansko-telegrafsko-telefonski promet) (Mrkušić, 1971:56). Spoljna trgovina je značajna za svaku zemlju u svijetu, jer, primjera radi, Rusija ne može da proizvodi banane, a Švajcarska proizvodnja satova ne bi opstala kada bi satovi bili namijenjeni samo domaćem tržištu. Ta ista spoljna trgovina za manje i niže razvijene ekonomije je još značajnija (Krugman, 2009:189). Uprkos ovim prednostima, važno je napomenuti da spoljnotrgovinska razmjena može imati i izazove, uključujući trgovinske nesuglasice, neravnotežu u trgovinskim odnosima, i socijalne i ekonomske nejednakosti. Međutim, ukupno gledano, spoljnotrgovinska razmjena igra ključnu ulogu u oblikovanju svjetske ekonomske dinamike. Ipak, slaba domaća industrija teško se nosi sa jakim inostranim kompanijama na domaćem tržištu, pa se često uvoze i one robe koje mogu biti proizvedene u zemlji, za čiju proizvodnju postoje resursi, a nije neophodna visoka sofisticirana tehnologija (Salvatore, 2009:40).

Robna razmjena BiH u periodu od 2012 do 2022 godine

Go-dina	Obim robne razmjene	Izvoz	Uvoz	Bilans	Stopa pokri-venosti %
2012	23.111.383.000,00	7.858.340.000,00	15.253.043.000,00	-7.394.703.000,00	51,50
2013	23.550.668.000,00	8.380.496.000,00	15.170.172.000,00	-6.789.676.000,00	55,20
2014	24.881.020.000,00	8.681.742.000,00	16.199.278.000,00	-7.517.536.000,00	53,60
2015	24.839.178.000,00	8.987.315.000,00	15.851.863.000,00	-6.864.548.000,00	56,70
2016	25.579.123.000,00	9.418.109.000,00	16.161.014.000,00	-6.742.905.000,00	58,30
2017	29.241.025.000,00	11.055.383.000,00	18.185.642.000,00	-7.130.259.000,00	60,80
2018	31.174.489.000,00	11.900.521.000,00	19.273.968.000,00	-7.373.447.000,00	61,70
2019	30.991.148.000,00	11.492.564.000,00	19.498.584.000,00	-8.006.020.000,00	58,90
2020	27.407.444.000,00	10.521.159.000,00	16.886.285.000,00	-6.365.126.000,00	62,30
2021	18.340.259.000,00	7.297.939.000,00	11.042.320.000,00	-3.744.380.000,00	66,1
2022	23.831.410.000,00	9.189.827.000,00	14.641.583.000,00	-5.451.756.000,00	62,8

Tabela 1: Izvoz i uvoz u BiH u periodu 2012-2022

Bosna i Hercegovine je ostvarila izvoz u vrijednosti od 7.858,3 miliona KM, i u odnosu na prethodnu godinu za 4,4% je niži tokom 2012. godine. Prema podacima Agencije za statistiku BiH, uvoz je ostvaren u vrijednosti od 15.253 miliona KM, što je za 1,8% manje nego 2011. godine. U robnom prometu sa inostranstvom, BiH je ostvarila trgovinski deficit u vrijednosti od 7 394,7 miliona KM. U 2013. godini, ostvaren je izvoz u vrijednosti od

8.380,5 miliona KM, te je u odnosu na prethodnu godinu za 6,6% viši, govore nam podaci Agencije za statistiku BiH. Uvoz je ostvaren u vrijednosti od 15.170,2 miliona KM, što je za 0,5% manje nego 2012. godine. U robnom prometu sa inostranstvom, BiH je ostvarila trgovinski deficit u vrijednosti od 6 789,7 miliona KM.

Prema podacima Agencije za statistiku BiH tokom 2014. godine, ostvaren je izvoz u vrijednosti od 8.681,7 miliona KM, te je u odnosu na prethodnu godinu za 3,6% viši. Uvoz je ostvaren u vrijednosti od 16.199,3 miliona KM, što je za 6,8% manje nego 2013. godine. U robnom prometu sa inostranstvom, BiH je ostvarila trgovinski deficit u vrijednosti od 7.517,5 miliona KM.

Tokom 2015. godine, ostvaren je izvoz u vrijednosti od 8.897,3 miliona KM, u odnosu na prethodnu godinu je za 3,5% viši. Uvoz je ostvaren u vrijednosti od 15.851,9 miliona KM, što je za 2,1% manje nego prethodne godine. U robnom prometu sa inostranstvom, BiH je ostvarila trgovinski deficit u vrijednosti od 6.864,5 miliona KM. Podaci Agencije za statistiku prikazuju da je tokom 2016. godine ostvaren izvoz u vrijednosti od 9.418,1 miliona KM, te je u odnosu na prethodnu godinu bio za 4,8% viši. Uvoz je ostvaren u vrijednosti od 16.161 miliona KM, što je za 2% više nego prethodne godine. U robnom prometu sa inostranstvom, BiH je ostvarila trgovinski deficit u vrijednosti od 6 742,9 miliona KM.

U sljedećoj posmatranoj godini, ostvaren je izvoz u vrijednosti od 11 milijardi 55 miliona KM, što znači da je u odnosu na prethodnu godinu za 17,4% viši. Uvoz je ostvaren u vrijednosti od 118 milijard 55 miliona KM, što je za 12,5% više nego prethodne godine. U robnom prometu sa inostranstvom, BiH je ostvarila trgovinski deficit u vrijednosti od 18 milijardi 186 miliona KM. S obzirom na podatke koje smo vidjeti za prethodne godine, uočavamo da je BiH bilježila stabilnu stopu rasta ukupne robne razmjene, izvoza i uvoza.

Tokom 2018. godine, prema podacima Agencije za statistiku BiH, ostvaren je izvoz u vrijednosti od 11.900,29 miliona KM, te uvoz od 19.270,09 miliona KM. Spoljnotrgovinski deficit je i dalje izuzetno visok te iznosi 7,37 milijardi KM što je za 3,4% više u odnosu na 2017. godinu. Iako je izvoz rastao po većoj stopi od uvoza, vrijednost uvezene robe je znatno veća od vrijednosti izvezene robe.

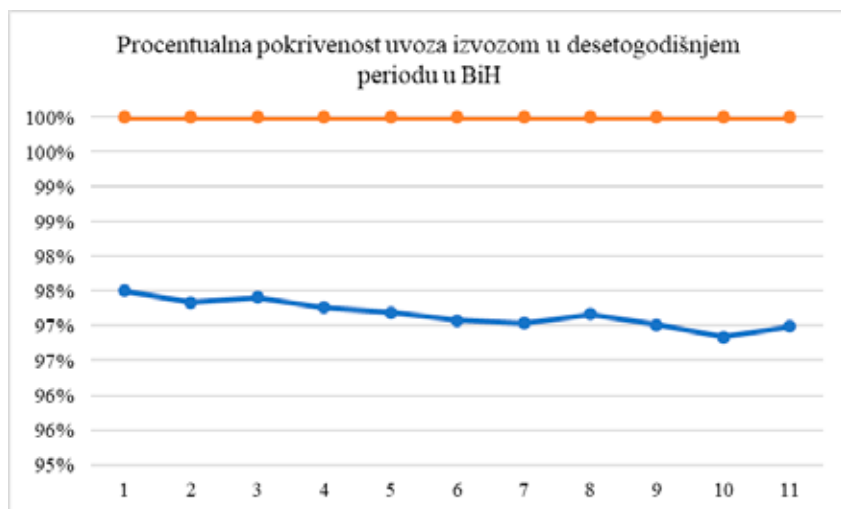
Posmatrana 2019. godina, prije pandemije COVID 19, bilježi pad izvoza, dok je uvoz u odnosu na 2018. godinu povećan. Izvoz je iznosio 11,4 milijardi KM što je za 3,4% manje nego prethodne godine, podaci su Agencije za statistiku BiH. Uvoz je iznosio 19,4 milijardi KM što je a 1,2% više nego prethodne godine. Spoljnotrgovinski deficit je iznosio 8,6 milijardi KM. Uvoz je blago povećan, a rezultat je privredne aktivnosti u zemlji, odnosno pove-

ćane domaće potrošnje i variranja cijena nafte. U posmatranoj godini, EU je najznačajniji partner u spoljnotrgovinskoj razmjeni.

Prema podacima Agencije za statistiku BiH, 2020. godine izvoz je iznosio 10 milijardi 515 milona KM, što je za 8,5 % manje nego u istom periodu 2019. godine, dok je uvoz iznosio 16 milijardi 886 miliona KM, što je za 13,4 % manje nego u istom periodu prethodne godine. Pokrivenost uvoza izvozom je iznosila 62,3 %, dok je spoljnotrgovinski robni deficit iznosio 6 milijardi 371 milion KM. Prema posljednjim podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine, koji obuhvataju cjelokupnu analiziranu godinu, Bosna i Hercegovina je u robnoj razmjeni s inostranstvom u 2022. godini ostvarila izvoz od 9.189.827. miliona konvertibilnih maraka, ali je isto tako povećan i uvoz koji je iznosio 14.641.583 miliona konvertibilnih maraka. Samim tim, smanjena je stopa pokrivenostu u 2022. godini za 3,3 %.

DISKUSIJA

Prema prikazanim podacima, uočava se da je tokom navedenih godina izvoz često rastao, ali su i uvoz i trgovinski deficit ostali visoki. Važno je napomenuti da su ekonomske okolnosti, poput pandemije COVID-19, također uticale na spoljnotrgovinske tokove. Također, analizom podataka, primjećuje se smanjenje stope pokrivenosti uvoza izvozom u 2022. godini. Evidentno je da je tokom godina došlo do fluktuacija u izvozu i uvozu, a trgovinski deficit ostao izazov za ekonomiju Bosne i Hercegovine. Pokrivenost uvoza izvozom prikazan je grafikonu 1., gdje se mogu vidjeti oscilacije, ali značajniji rast izvoza nije zabilježen.



Grafikon 1: Procentualna pokrivenost uvoza izvozom u desetogodišnjem periodu u BiH

Usporavanje ekonomije je rezultat nesretnog spleta vanjskih okolnosti (Svjetska banka, 2020) – pada industrijske proizvodnje u Njemačkoj, recesije u Italiji i Turskoj, trgovinskih barijera Kosova, kao i ostalih bitnih globalnih događaja poput trgovinskog rata SAD-a i Kine, Brexit-a itd. (Čavalić, Hadžić, Bećirović, 2020:133). Evropska unija je i dalje glavni spoljnotrgovinski partner BiH, tako da prema posljednjim dostupnim podacima Ministarstva vanjskih poslova BiH, u ukupnom obimu robne razmjene EU učestvuje sa 66%, zatim zemlje potpisnice Sporazuma „CEFTA-e 2006“ učestvuju sa 14%, dok ostale zemlje učestvuju sa 20%. Prema dostupnim podacima, u prva tri mjeseca 2023. godine izvoz iz Bosne i Hercegovine iznosio je 4 milijarde i 400 miliona KM, što je za 2,5 posto više nego u istom periodu 2022. godine. U isto vrijeme, uvoz je iznosio 6 milijardi i 542 miliona KM, što je za 3,8 posto više nego u istom periodu prethodne godine. Pokrivenost uvoza izvozom je iznosila 67,2 posto, dok je spoljnotrgovinski robni deficit iznosio 2 milijarde i 142 miliona KM, podaci su Agencije za statistiku BiH.⁵ Podaci pokazuju da je martu je došlo do prvog pada vrijednosti izvoza u posljednje vrijeme. U martu je izvoz rastao u odnosu na januar i februar 2023 godine, ali je zabilježen pad na godišnjem nivou, odnosno u poređenju s istim mjesecom prošle godine. Izvoz u martu je bio milijardu i 518 miliona KM, za razliku od milijardu i 596 miliona iz marta prošle godine, što je smanjenje za 4,8 posto.

Uprkos rastu izvoza u prva tri mjeseca 2023. godine, došlo je do značajnog povećanja uvoza, što rezultira većim spoljnotrgovinskim deficitom u odnosu na isti period prethodne godine. Pad izvoza u martu 2023. godine ukazuje na moguće izazove ili promjene u međunarodnom okruženju ili domaćoj ekonomiji koji su utjecali na izvoznju aktivnost.

ZAKLJUČAK

Posmatrajući prethodni desetogodišnji period i uvođenjem podataka iz 2023. u kontekst prethodnih godina, primjećujemo da se trendovi u spoljnotrgovinskom sektoru Bosne i Hercegovine i dalje mijenjaju. Očuvanje visokog spoljnotrgovinskog deficita naglašava potrebu za promišljenim ekonomskim strategijama kako bi se povećala konkurentnost izvoza ili smanjila zavisnost o uvozu.

Kao i uvijek, spoljnotrgovinski podaci podložni su raznim faktorima, uključujući globalne ekonomske uslove, političke promjene i druge spoljne uticaje. Stoga, praćenje tih promjena i prilagođavanje strategija trgovine može biti ključno za ekonomski rast Bosne i Hercegovine. Problem BiH je što i

⁵ https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2022/ETR_00_2021_TB_1_BS.pdf pristupljeno 30. januara 2024. u 8.20.

dalje učestvuje premalo u globalnom izvozu u sektoru roba i usluga. Preko-mjerna liberalizacija je dovela do povećanog uvoza roba u BiH što se nega-tivno odrazilo i na jačanje domaće proizvodnje.

Podaci govore da se uvoze u velikim količinama proizvodi, kao što su voda za piće, sokovi, mlijeko i mliječni proizvodi, meso i preradevine, tek-stilni proizvodi i drugi. Ova činjenica ukazuje na potrebu primjene politike supstitucije uvoza, imajući na umu da ona ima prednosti, ali i određene nedostatke (Salvatore, 2009:39).

Na osnovu analize spoljnotrgovinskih podataka Bosne i Hercegovine za navedeni period možemo konstatovati da Bosna i Hercegovina bilježi rela-tivno stabilan rast izvoza. Međutim, važno je uočiti fluktuacije u godišnjim stopama rasta, a posebno značajne promjene evidentirane su u 2017. godini, kada je izvoz značajno porastao.

Spoljnotrgovinski deficit ostaje izazov za bh. ekonomiju. Vrijednost uve-zenih roba često je znatno veća od izvezenih, što ukazuje na potrebu za razmatranjem strategija za povećanje konkurentnosti na međunarodnom tržištu.

Podaci za 2020. godinu pokazuju značajan pad izvoza i uvoza, što se može pripisati pandemiji COVID-19. Unatoč smanjenju u oba smjera, spoljnotr-govinski deficit je i dalje prisutan. U 2022. godini bilježi se povećanje izvoza i uvoza, ali stopa pokrivenosti uvoza izvozom smanjena je za 3,3%. Ovo može ukazivati na potrebu za dodatnim naporima u podršci izvoznog sektora. Podaci za prva tri mjeseca 2023. godine pokazuju nastavak rasta izvoza, ali i znatno veći rast uvoza. To rezultira povećanim spoljnotrgovinskim defici-tom i smanjenjem stope pokrivenosti uvoza izvozom. Pad izvoza u martu 2023. godine ukazuje na određene izazove u tom razdoblju, možda zbog specifičnih događaja, promjena u potražnji ili drugih faktora koji su utjeca-li na izvoznu aktivnost. Kako bi se smanjio spoljnotrgovinski deficit i pove-ćala konkurentna sposobnost izvoza, možda će biti potrebne strategije koje potiču razvoj domaće proizvodnje, poboljšavaju kvalitetu proizvoda te olakšavaju pristup novim tržištima. Sveukupno, spoljnotrgovinski podaci ukazuju na potrebu za pažljivim praćenjem ekonomskih trendova, kontinu-iranim prilagodbama i strategijskim intervencijama kako bi se održala odr-živa i konkurentna trgovina Bosne i Hercegovine na globalnom tržištu. Možemo zaključiti da bi vlasti BiH trebale štititi i podsticati domaću proi-zvodnju. Ulaganjem u istraživanja i razvoj, te olakšanjem transfera tehnolo-gija, koja su trenutno na skromnom nivou, ojačala bi domaću proizvodnju. Specifična politika BiH i njeno uređenje otežava razvoj zemlje, koja postaje neprivaćna za strane investitore. Kao i u većini oblasti vezanih za ekonomiju i makroekonomiju, restrukturiranjem čitavog sistema, te okretanjem prema domaćem ulaganju, podsticanju proizvodnje domaćih proizvoda i

izvozu istih te pronalaskom novih tržišta, dovelo bi do poboljšanja kvaliteta života građana, smanjenja emigracije i nezaposlenosti.

LITERATURA

- Acin Singulinski, S. (2002). *Menadžment u međunarodnoj trgovini*. Novi Sad: Pigmalion. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. <https://bhas.gov.ba/> (pristupljeno: 29.02.2024.)
- Čavalić, A., Hadžić, F., Bećirović, D. (2020). *Covid-19, ekonomske posljedice za Bosnu i Hercegovinu, mjere i rješenja*. Sarajevo: Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit Bosnien-Herzegowina.
- Čipčić Lolić, M (2015). *Međunarodna ekonomija (web izdanje)*. Split: Sveučilišni odjel za stručne studije. https://www.oss.unist.hr/sites/default/files/file_attach/Međunarodna%20ekonomija%20-%20Marina%20Lolić%20Čipčić.pdf
- Dušanić-Gačić, S., Agić, Z (2021). *Posljedice pandemije covid-19 na uvoz i izvoz u BiH*. Zbornik prispevkov Međunarodna znanstvena konferenca „Izzivi globalizacije in društveno-ekonomsko okolje EU“, Univerza v Novem mestu Fakulteta za ekonomijo in informatiko, Fakulteta za poslovne in upravne vede, Novo Mesto, 26-33.
- Kovačević, B., Sabolović, D. (2002). Stanje i razvojne tendencije vanjskotrgovinske razmjene Republike Hrvatske. *Ekonomija*, 2(9), 293-316.
- Krugman, P. (2012). *Okončajte ovu depresiju - odmah*. Smederevo: Heliks.
- Krugman, P., Obstfeld, M. (2009). *Međunarodna ekonomija*. Beograd: Data Status.
- Mehić, E, Silajdžić, S., Babić-Hodović, V. (2013). The impact of FDI on economic growth: Some evidence from Southeast Europe. *Emerging Markets Finance and Trade*, 49 (1), 5-20.
- Mrkušić, Ž. (1971). *Međunarodna trgovina, teorija i politika*. Beograd: Privredno-finansijski vodič.
- Račić Ž., Erić O. (2018). Ekonomski rast Bosne i Hercegovine prije i poslije krize: primjena višestruke regresione analize. *Ekonomski vidici*, 23 (3-4), 307-322.
- Salvatore, D. (2009). *Međunarodna ekonomija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Sanfey, P., Zeh, S. (2012). Making sense of competitiveness indicators in south-eastern Europe. *Working Paper No. 145*. European Bank for Reconstruction and Development
- Šušnjar Čanković, V. (2016). *Spoljnotrgovinsko poslovanje*. Banja Luka: Besjeda.
- Unković, M. (2004). *Savremena međunarodna trgovina*. Beograd: Beogradska knjiga.

DIGITALIZACIJOM DO VJEŠTAČKE INTELIGENCIJE U GRAĐEVINSKIM PREDUZEĆIMA

Nikola Novaković¹ Davor Radivojević²

Sažetak:

U radu se bavimo digitalizacijom u građevinskim preduzećima u zemljama Balkana. Kratak pregled najznačajnijih faza primjene novih tehnologija, da bi mogli predložiti neka nova tehnološka rješenja. Ta nova rješenja su zasnovana na vještačkoj inteligenciji. Predložićemo i neka nova rješenja koja bi mogla ubrzati implementaciju inteligentnog informacionog sistema građevinskog preduzeća. Cilj rada je provesti analizu primjene digitalnih tehnologija u građevinskim preduzećima u zemljama Balkana. Provjeriti spremnost na implemetaciju vještačke inteligencije u njihovo poslovanje. Poslije sagledanog stanja predložiti korištenje inteligentnih informacionih sistema, zasnovanih na vještačkoj inteligenciji. U radu se navodi i dio aktivnosti koje bi trebala provesti u građevinskim preduzećima da bi implementirali vještačku inteligenciju i obezbjedili poslovanje zasnovano na znanju i razmjeni iskustava.

Cilj istraživanja odnosio se na sagledavanje stanja digitalizacije i spremnost prihvatanja najnovijih rješenja, te implementacije vještačke inteligencije.

Ključne riječi: vještačka inteligencija, digitalizacija u građevinarstvu, internet stvari (IoT), inovacije u građevinarstvu

Abstract

This paper deals with the digitalization in construction companies in the Balkan countries. A brief overview of the most significant phases of new technologies adoption is provided, to propose some new technological solutions. These new solutions are based on artificial intelligence. We will also propose some new solutions that could accelerate the implementation of an intelligent information system in construction companies. The aim of the paper is to

1 Banja Luka College, nikola.novakovic@blc.edu.ba, doc. dr

2 Banja Luka College, davor.radivojevic@blc.edu.ba, doc. dr

conduct an analysis of the application of digital technologies in construction companies in the Balkan countries. To check the readiness for the implementation of artificial intelligence in their business operations. After reviewing the current state, it is proposed to use intelligent information systems based on artificial intelligence. The paper also mentions a set of activities that should be carried out in construction companies to implement artificial intelligence and ensure knowledge-based business and experience sharing.

The research objective was to examine the state of digitalization and the readiness to accept the latest solutions, and the implementation of artificial intelligence.

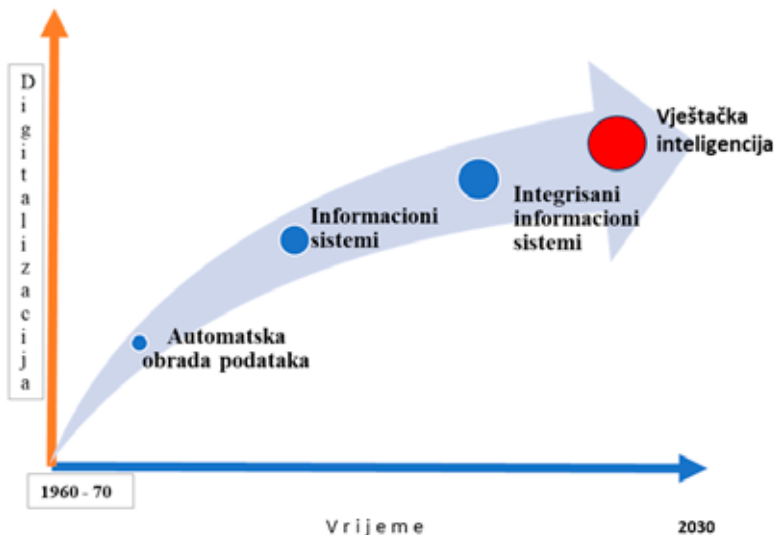
Keywords: *artificial intelligence, digitalization in construction, Internet of Things (IoT), innovations in construction*

UVOD

Često se na konferencijama posvećenim novim tehnologijama u građevinskoj industriji vode rasprave o tome da li je to jedna od najmanje digitalizovanih oblasti. Istraživaćemo primjenu novih (digitalnih) tehnologija u građevinskim preduzećima. To nam je neophodno da bismo mogli sagledati mogućnost implementacije inteligentnih informacionih sistema u građevinskim preduzećima zasnovanih na vještačkoj inteligenciji. Inteligentni sistemi zasnovani na znanju mogu građevinskom preduzeću obezbjediti efikasnije poslovanje i konkurentsku prednost. U radu analiziramo primjenu novih tehnologija u građevinskim preduzećima i predlažemo originalni pregled razvoja korištenja novih tehnologija. Predlažemo prelazak na vještačku inteligenciju kao zadnju fazu razvoja.

Primjena novih tehnologija u građevinskim preduzećima

Analiziramo kako građevinska preduzeća primjenjuju nove tehnologije u svojim poslovnim procesima, s fokusom na postepenu integraciju tih tehnologija koja traje već oko pedeset godina. Pratimo primjenu novih tehnoloških rješenja: od praćenja poslovanja (automatske obrade podataka) do primjene vještačke inteligencije. Navodimo svoje originalno viđenje razvoja primjene digitalizacije i novih tehnologija u građevinskim preduzećima (Slika 1.).



Slika 1. Razvoj obrade podatak u građevinskim preduzećima (Izvor: autori rada)

Smatramo da je primjena novih tehnologija u građevinskim preduzećima prošla kroz nekoliko značajnijih faza, a to su:

Prva faza: automatska obrada podataka;

Druga faza: implementacija informacionih sistema;

Treća faza: implementacija integriranih informacionih sistema;

Četvrta faza: Vještačka inteligencija i inteligentni informacioni sistemi u relnom vremenu.

Veliki broj autora smatra da je od samih početaka primjene računarskih tehnologija evolucija prošla kroz manji ili veći broj faza. Većina se slaže da je počelo s praćenjem poslovanja i projektovanjem uz pomoć računara (CAD), te da se sada fokusira na primjenu vještačke inteligencije u inteligentnim informacionim sistemima u realnom vremenu. Prva faza primjene novih digitalnih tehnologija u građevinskim preduzećima obuhvatala je automatsku obradu podataka i primjenu CAD sistema. Automatska obrada podataka omogućila je zaposlenima u finansijskoj službi i skladištima materijala efikasnije praćenje poslovanja i stanja zaliha. Podaci su prvo bili unos u papirne obrasce, da bi se zatim prenosili u računare. Ovisno o korištenim softverima, proces obrade generisao je osnovne podatke o poslovanju. Drugu fazu karakterizira primjena personalnih računara i implementacija 'Informacionih sistema', dok je treća faza donijela integraciju ovih sistema u jedinstvenu bazu podataka, što je olakšalo pouzdan pristup informacijama. Uvođenje integriranih informacionih sistema i tehnologije BIM (Building Information Modeling) omogućilo je efikasniju saradnju i upravljanje pro-

jektima. Predlažemo četvrtu fazu razvoja: 'Inteligentni informacijski sistemi u realnom vremenu' zasnovani na vještačkoj inteligenciji, koji bi građevinskim preduzećima omogućili pristup ključnim znanjima u realnom vremenu. Dalje ćemo istražiti kako dronovi, 3D štampači, Internet stvari (IoT) i roboti mogu podržati implementaciju ovih sistema.

Rezultati provedenog istraživanja

Cilj istraživanja bio je utvrditi stepen primjene digitalnih tehnologija i posebno provjeriti spremnost građevinskih preduzeća za prihvatanje koncepta vještačke inteligencije, što bi uključivalo upotrebu 'Inteligentnih informacijskih sistema u realnom vremenu'. S obzirom na to da inteligentni sistemi bazirani na vještačkoj inteligenciji postaju sveprisutan trend, naš fokus bio je na evaluaciji te tendencije.

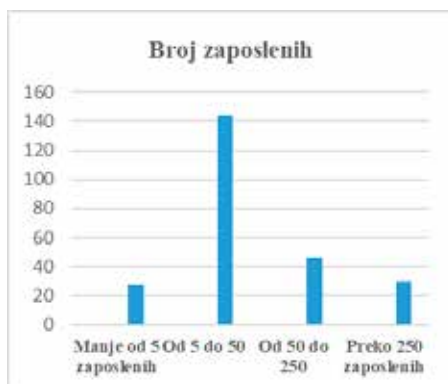
Za prikupljanje podataka koristili smo anketni upitnik, dostupan u papirnoj i digitalnoj formi, kroz koji smo sakupili ukupno 248 valjano popunjenih odgovora. Anketni upitnik dizajniran je da sakupi ključne informacije o građevinskom preduzeću, uključujući povjerenje menadžmenta u digitalne tehnologije i podršku njihovoj primjeni, te njihovu spremnost na korištenje vještačke inteligencije. Na kraju svakog pitanja, učesnici su imali priliku da daju dodatne komentare, što će nam pomoći da unapredimo buduća istraživanja. Istraživanje je takođe nastojalo da utvrdi nivo korištenja digitalnih tehnologija i da ispita spremnost građevinskih preduzeća na Balkanu za integraciju vještačke inteligencije u njihove operacije, što je ključno za poboljšanje efikasnosti i sticanje konkurentne prednosti. Ovi podaci bi trebalo da doprinesu boljim performansama projekta, većoj sigurnosti radnika, te efikasnijoj i bržoj izgradnji.

Najveći odziv bio je iz Bosne i Hercegovine sa 34 popunjena upitnika, dok su Albanija i Crna Gora imale najmanji broj od 23.

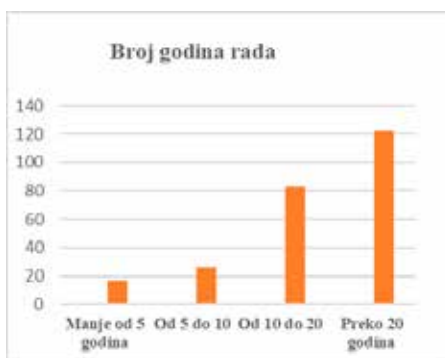
Zemlje Balkana	Anketirano	%
Albanija	23	9
Bosna i Hercegovina	34	14
Bugarska	24	10
Crna Gora	23	9
Grčka	25	10
Hrvatska	29	12
Sjeverna Makedonija	30	12
Slovenija	28	11
Srbija	32	13

Tabela 1. Broj anketiranih građevinskih preduzeća, po zemljama

Ako posmatramo radno iskustvo ispitanika vidimo da (71 %) ispitanika ima više od pet godina radnog iskustva. Većina ispitanika (88 %) se bavi radom na građevinskom radilištu, 7 % građevinskih preduzeća ima manje od pet godina iskustva u građevinskoj operativi, dok je 49% preduzeća sa preko 20 godina iskustva u građevinskoj operativi (Grafikon 1.). Što se tiče broja zaposlenih 11 % građevinskih preduzeća ima pet ili manje zaposlenih, a 12 % građevinskih preduzeća ima više od 250 zaposlenih (Grafikon 2.).



Grafikon 1. Broj godina rada preduzeća



Grafikon 2. Broj zaposlenih u preduzeću

Dronove koristi 59 % građevinskih preduzeća, a oni koji ga koriste najviše ih koriste za marketinške potrebe (86 %).

Internet stvari ne koristi 74 % anketiranih građevinskih preduzeća.

Jedno od pitanja se odnosilo na ulogu novih tehnologija u radu građevinskog preduzeća. Anketiranim je bilo omogućeno da biraju jedan ili više od ponuđenih odgovora:

Novе tehnologije u radu koristimo za:

- praćenje poslovanja;
- praćenje efekata rada građevinskih mašina;
- praćenje efekata gradnje;
- marketinško predstavljanje;
- obezbjeđenje boljeg rada i poslovanja;
- obezbjeđenje konkurentske prednosti;
- dolaženje do potrebnih znanja i informacija,
- efikasniju razmjenu svih znanja i stečenih iskustava.

Podaci ukazuju na to da samo 7 % preduzeća koristi digitalne tehnologije da bi došli do neophodnih znanja i informacija. 92 % anketiranih građevinskih preduzeća digitalne tehnologije koriste za efikasnije praćenje poslovanja. Praćenje efekata rada građevinskih mašina koristi 28 %, a 9%

anketiranih koristi nove tehnologije za obezbjeđenje konkurentske prednosti. Dva su preduzeća navela da digitalizaciju koriste u svim navedenim oblastima. Samo šest od 248 anketirana preduzeća IoT koriste da bi mogli u potpunosti iskoristiti prednosti „inteligentnog gradilišta“. Oni su povezali svoje mašine (kamione, bagere, utovarivače, grejdere, valjke i slično) uz korištenje odgovarajućih senzora, da bi veliku količinu podataka prosljedili mobilnim putem do odgovarajućih servera. To im obezbjeđuje praćenje i upravljanje mašinama u stvarnom vremenu, poboljšanje efikasnosti rada i smanjenje nepotrebnih gubitaka.

73 % anketiranih smatra da je nivo korištenja digitalnih tehnologija na visokom nivou. Samo jedno anketirano građevinsko preduzeće nema svoju Web prezentaciju na internetu, posluje manje od pet godina. 86% anketiranih građevinskih preduzeća u zemljama Balkana ima sektor ili nekog ko je odgovoran za informacione tehnologije. 23 % imaju odgovarajuće tehnologije za nadgledanje gradilišta. BIM (Building Information Modeling,) softver koristi 47 % građevinskih preduzeća.

Motiv za uvođenje IT alata za menadžment je: Efikasnije praćenje poslovanja 66 %.

Jedno od pitanja se odnosilo i prednosti koje mogu obezbjediti IT alati. Za bolju komunikaciju 36 %, za lakše rukovanje velikom količinom podataka 32 %, mogućnost smanjenja broja zaposlenih 24 %, ...Nedostatak sredstava za ulaganje u nove tehnologije je najčešći razlog sprečavanja uvođenja najnovijih IT alata u građevinska preduzeća 56 %.Oblasti u poslovanju građevinskog preduzeća koje bi anketirani najpre "opremili" IT alatima su: Sisteme za praćenje realizacije projekta 45 % i Sistem za praćenje troškova mašina, alata i uređaja 32 %. 63 % anketiranih građevinskih preduzeća u zemljama Balkana smatra da bi uvođenje inteligentnih informacionih sistema zasnovanih na vještačkoj inteligenciji bilo veoma korisno za njih. Treba imati u vidu da dobijena znanja i informacije moraju biti personalizovane i da se svakom zaposlenom dostavlja ono znanje koje mu je nophodno za efikasniji rad ili odlučivanje (Meinshausen, N., 2007).

Istraživanje koje smo proveli je imalo za cilj da sagleda digitalno stanje u građevinskim preduzećima u zemljama Balkana. Te da ocjenimo njihovu spremnost da prihvate inteligentne informacione sisteme zasnovane na vještačkoj inteligenciji. Istraživanje pokazuje da postoji spremnost i želja za implementacijom vještačke inteligencije u građevinskim preduzećima. U narednom dijelu rada prodložićemo neke od neophodnih aktivnosti da bi se u građevinskim preduzećima implementirala vještačka inteligencija.

Provedeno istraživanje nam je obezbjedilo dio podataka da možemo sagledati stanje i potrebu građevinskih preduzeća i predložiti implementaciju vještačke inteligencije.

Dronovi

Dronovi, poznati i kao bespilotne letjelice, igraju izuzetno važnu ulogu u modernizaciji i povećanju efikasnosti građevinskih preduzeća. Opremljeni sposobnošću prikupljanja podataka iz zraka na različitim visinama, omogućavaju brzi i efikasni pregled gradilišta. Koriste se za praćenje napretka radova, identifikaciju potencijalnih problema ili kašnjenja u izgradnji te unapređuju upravljanje resursima. Sa odgovarajućim kamerama i senzorima, dronovi prikupljaju važne podatke o topografiji i terenu, čime se olakšava kreiranje preciznih digitalnih modela terena, koji su ključni u planiranju i projektovanju (Sehrawat, D., 2019; Ambroise, C., 2016). Za inspekciju teško dostupnih ili opasnih mjesta, dronovi pružaju brzo i sigurno rješenje, korisno za provjeru krovova, visokih dimnjaka, mostova, vjetroelektrana i sličnih objekata. Realno vremensko praćenje sigurnosti na gradilištu pomoću dronova može identifikovati potencijalne rizike, čime se doprinosi prevenciji nesreća i povreda radnika. Visokorezolucijske kamere omogućavaju detaljan pregled izvedenih radova, unapređujući tako kvalitet i preciznost u građevinarstvu (Nwaogu, J., 2023).

Dronovi se također koriste za praćenje inventara i materijala na gradilištu, čime se poboljšava upravljanje zalihama i smanjuju gubici. Visokokvalitetni fotografski i video materijali dobiveni dronovima mogu se koristiti u marketinške svrhe, za dokumentaciju projekata, prikaz napretka u gradnji i privlačenje potencijalnih investitora. Napredna analiza i donošenje odluka takođe su područja gdje dronovi nalaze svoju primjenu. Mogućnost dnevnog praćenja i usporedbe stvarnog stanja radova s planiranim projektom omogućava efikasno upravljanje projektima (Maalek, R., 2019). Analitički alati integrirani u dronove mogu identifikovati obrasce, trendove i pružiti uvid u tok projekta. Kombinacija visokih performansi, relativno niskih troškova nabavke i održavanja te praktičnosti, čini dronove ključnim alatom u građevinskoj industriji (Slika 2).



Slika 2. Dronovi u građevinarstvu (Izvor: <https://www.google.com/url?sa>)

U kontekstu inteligentnih informacionih sistema, dronovi se mogu efikasno koristiti za prikupljanje ključnih podataka, koji se zatim, uz pomoć brzih mobilnih mreža poput 5G, prenose na servere za daljnju analizu i obradu (Radivojević, M., 2022; Reja, V. K., 2019).

3D štampa

3D štampanje, poznato i kao aditivna proizvodnja, revolucionizira način na koji se stvaraju trodimenzionalni objekti, dodavanjem materijala sloj po sloj. U građevinarstvu, ova tehnologija omogućava konstrukciju objekata od temelja nadalje, koristeći širok spektar materijala kao što su beton, plastika, metal, keramika i drugi. Razmatra se i terminologija poput "3D izlivanja" ili "3D printanja" za bolje opisivanje ovog procesa. Proces 3D štampe obuhvata pripremu 3D modela koji definira strukturu i geometriju objekta, služeći kao temelj za generisanje G-koda. G-kod je set instrukcija za 3D štampač, prenoseći detalje digitalnog modela u fizički objekt. Materijali korišteni u 3D štampanju variraju od betonskih smjesa do termoplastičnih polimera, smola i metalnih prahova, prilagođavajući se specifičnim zahtjevima projekta (S. Jusoh, 2018).

Različite tehnike 3D štampe, uključujući Fused Deposition Modeling (FDM), Stereolitografiju (SLA), Selective Laser Sintering (SLS) i Powder Bed Fusion (PBF), imaju jedinstvene karakteristike koje odgovaraju različitim aspektima građevinskih aplikacija. Ove tehnologije omogućavaju izradu svega, od malih modela do stvarne izgradnje kuća i infrastrukturnih objekata, poboljšavajući efikasnost i smanjujući troškove (Onton, J., 2006).



Slika 3. 3D štampa (Izvor: <https://www.gradnja.rs/wp-content.jpg>)

U građevinskom sektoru, 3D štampanje posebno dolazi do izražaja u betonskim radovima, gdje može značajno smanjiti potrebu za ručnim radom i optimizirati proces gradnje (Kovač, L., 2015). S obzirom na potrebu za razvojem materijala i standardizacijom, 3D štampanje predstavlja obećavajući pravac za inovacije u građevinarstvu (slika 3).

Internet stvari

Internet stvari (IoT) u građevinskim preduzećima odnosi se na mrežu povezanih uređaja, uključujući senzore, sisteme i opremu koja međusobno komunicira i razmjenjuje podatke putem interneta, čime se poboljšavaju efikasnost i sigurnost građevinskih projekata (Mekki, K., 2019). Evo nekih primjena IoT-a u građevinarstvu:

- Ugrađeni senzori u mašine i uređaje omogućavaju praćenje ključnih podataka na gradilištu, smanjujući gubitke i optimizirajući upravljanje resursima (Sehrawat, D., 2019).
- IoT omogućava praćenje i lociranje vozila na gradilištu, analizu potrošnje goriva i maziva te monitoring radnog vremena, čime se optimizira logistika i povećava sigurnost voznog parka (Baruškin, M., 2020).

Praćenje radne snage je još jedna ključna primjena, gdje IoT omogućava nadzor nad aktivnostima, lokacijom i zdravstvenim stanjem radnika, što

doprinosi poboljšanju sigurnosti i efikasnosti upravljanja radnom snagom. Integracijom IoT-a u infrastrukturu objekta, moguće je kontrolisati i optimizirati sisteme rasvjete, grijanja, ventilacije i klimatizacije, poboljšavajući energetska efikasnost i komfor (slika 3).



Slika 3. IoT u građevinarstvu (Izvor: <https://www.planradar.com/wp-content/jpg>)

Senzori na građevinskoj opremi pružaju podatke koji omogućavaju preventivno održavanje i povećavaju efikasnost opreme. Takođe, ugrađeni senzori i kamere mogu detektovati potencijalne opasnosti na gradilištu i pružiti upozorenja u realnom vremenu, što doprinosi sprečavanju nesreća (Dilakshan, S., 2021). Mjerenje kvaliteta zraka, buke, vibracija i drugih parametara na gradilištu pomoću IoT-a može osigurati zdravo radno okruženje i omogućiti praćenje utjecaja gradilišta na okolinu. Senzori su sofisticirani mikroprocesorski sistemi koji pretvaraju analogne signale u digitalne i šalju ih na servere preko interneta za dalju analizu (Ćurko, K., 2016).

Integracijom IoT-a, građevinska preduzeća mogu značajno povećati efikasnost, smanjiti troškove izgradnje i poboljšati upravljanje projektima, što čini IoT nezamjenjivim dijelom inteligentnih informacionih sistema u modernom građevinskom sektoru (Radivojević, M., 2022).

Roboti

Roboti imaju ključnu ulogu u građevinskim preduzećima, poboljšavajući efikasnost, sigurnost i preciznost u različitim fazama izgradnje. Koriste

se za zidarske radove, postavljanje cigli, blokova i drugih materijala, omogućavajući precizno i brzo izvršavanje zadataka. Također, roboti služe u proizvodnji panela i komponenti koje se kasnije sastavljaju na gradilištu, ubrzavajući gradnju i smanjujući potrebu za ručnim radom. Roboti se koriste i u 3D štampanju za stvaranje složenih i preciznih struktura, što omogućava brzu izradu prototipova i gradnju objekata s minimalnim gubicima materijala. Robotizacija vozila, poput bagera, utovarivača i kamiona, povećava efikasnost premještanja, iskopavanja i transporta materijala na gradilištu, smanjujući potrebu za radnom snagom u upravljanju mašinama.



Slika 4. Roboti u građevinarstvu (Izvor: https://www.gradjevinarstvo.rs/upload_slike/jpg)

Automatizirani sistemi za čišćenje i održavanje doprinose očuvanju čistoće na gradilištima, dok se roboti mogu upotrebljavati na teško dostupnim ili opasnim mjestima, obavljajući inspekcije i provjeravajući kvalitetu radova. Upotreba robota u građevinskom sektoru rješava probleme poput složenosti projekata, nedostatka radne snage i potrebe za povećanjem efikasnosti i konkurentnosti. Integracija robota zahtijeva specijalizovano znanje, obuku i usklađivanje s postojećim sigurnosnim standardima. Korištenje robota u inteligentnim informacionim sistemima može značajno doprinijeti efikasnijem i jeftinijem poslovanju, postavljajući temelje za budućnost u kojoj će gradilišta funkcionisati s manje radne snage.

Inteligentni informacijski sistemi u realnom vremenu

Istraživanje je pokazalo da mnoga građevinska preduzeća prepoznaju potrebu za implementacijom vještačke inteligencije (AI) u svoje poslovne procese. Za uspješnu implementaciju „Inteligentnog informacionog sistema u realnom vremenu“ ključno je prikupiti obimne podatke. Ovi podaci mogu se sakupiti integracijom mašina, uređaja, ljudi, stvari (IoT), dronova, robota i 3D štampača.

Prikupljeni podaci, smešteni u podatkovnim skladištima, obrađuju se pomoću specijalizovanog softvera kako bi se generisala korisna znanja. Ova znanja treba personalizovati tako da se svakom zaposlenom dostavi prava informacija u pravom trenutku i u adekvatnoj količini, što omogućuje koncept vještačke inteligencije. Implementacijom ovakvog sistema, građevinska preduzeća mogu poboljšati efikasnost rada i steći konkurentsku prednost. Za funkcionisanje ovog sistema potrebni su inteligentni softverski agenti koji mogu autonomno obavljati zadatke unutar računarskog sistema preduzeća, doprinoseći ostvarivanju ciljeva preduzeća. Razlikuju se od ostalih softverskih agenata po svojoj autonomiji, sposobnosti za samostalno donošenje odluka i mobilnosti.

Inteligentni informacijski sistemi zasnovani na vještačkoj inteligenciji već nalaze primjenu u mnogim industrijama. Pitanje koje ostaje jeste kada će ovi sistemi postati standard u građevinskim preduzećima. Pristupi i tehnologije diskutovani u ovom radu mogu značajno doprinijeti integraciji vještačke inteligencije u sektor građevinarstva.

ZAKLJUČAK

U ovom radu analizirali smo implementaciju vještačke inteligencije u građevinskim preduzećima. Naš cilj, definisan u uvodu, bio je da ocijenimo trenutno stanje digitalizacije u građevinskim preduzećima na Balkanu. Provedeno istraživanje omogućilo nam je da to postignemo i da predstavimo ključne rezultate. Otkrili smo da veliki broj građevinskih preduzeća raspolaže s novim tehnološkim rješenjima i pokazuje interes za primjenu vještačke inteligencije. Predloženo uvođenje inteligentnih informacionih sistema zasnovanih na vještačkoj inteligenciji potkrepljeno je rezultatima istraživanja, a u radu smo detaljno opisali kako to ostvariti u praksi. Predstavili smo dronove, Internet stvari (IoT), robote i 3D štampače kao tehnološka sredstva koja mogu pomoći građevinskim preduzećima da uspostave inteligentni informacijski sistem. Ovaj sistem bi omogućio zaposlenima da pristupe neophodnim informacijama u realnom vremenu, poboljšao bi razmjenu iskustava i osigurao konkurentsku prednost.

Povezanost provedenog istraživanja s ostalim delovima rada omogućila nam je da utvrdimo spremnost građevinskih preduzeća za prihvatanje vještačke inteligencije u njihovom radu i poslovanju. Istraživanje je pokazalo da većina građevinskih preduzeća (72 %) teži ka efikasnijem poslovanju i ostvarivanju konkurentne prednosti, što potvrđuje opravdanost našeg predloga za implementaciju vještačke inteligencije i inteligentnih informacionih sistema u građevinskim preduzećima na Balkanu.

LITERATURA

- Ambrose, C., and McLachlan, G. (2016). Selection bias in gene extraction on the basis of microarray gene-expression data, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 99: 6562–6566.
- Baruškin, M., & Kralj, J. (2020). Primjena elemenata Industrije 4.0 u biotehničkim znanostima: aditivne tehnike u kreiranju kapsula s biljnim materijalom i jestivih hidrokolooidnih gelova s biljnim ekstraktima.
- Dilakshan, S., Rathnasinghe, A. P., & Seneviratne, L. D. (2021). Potential of internet of things (IOT) in the construction industry. *Proceedings of the 9th World Construction Symposium*, 445-457.
- Ćurko, K., i Španić Keznan, M., (2016), Skladištenje podataka: put do znanja i vještačke inteligencije, Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet
- Kimball, R., i Ross, M., (2013), *The Data Warehouse Toolkit, Third Edition*
- Kovač, L., (2015.) Umjetna inteligencija danas. Rijeka. Filozofski fakultet politehnike i informatike u Rijeci.
- Lavric, A., Petrariu, A., & Popa, V. (2019). Long Range SigFox Communication Protocol Scalability Analysis Under Large- Scale, High-Density Conditions. *IEEE Access*, 7, 35816-35825. doi:10.1109/ACCESS.2019.2903157
- Maalek, R., Lichti, DD, and Ruwanpura, JY (2019). Automatic recognition of common structural elements from point clouds for automatic progress monitoring and quality control in reinforced concrete construction. *Remote Sensing*, 11 (9)
- Meinshausen, N., (2007). Lasso with relaxation, *Computational Statistics and Data Analysis* 52(1): 374–293.
- Mekki, K., Bajic, E., Chaxel, F., & Meyer, F. (2019). A comparative study of LPWAN technologies for large-scale IoT deployment. *ICT Express*, 5(1), 1-7. doi:10.1016/j.ict.2017.12.005
- Nwaogu, J., Yang, Y., Chan, A., & Chi, H.-I. (2023). Application of drones in the architecture, engineering, and construction (AEC) industry. *Automation in Construction*, 150. doi:10.1016/j.autcon.2023.104827
- Omar, H., Mahdjoubi, L., & Kheder, G. (2018). Towards an automated photogrammetry-based approach to monitoring and controlling construction site activities. *Computers in Industry*, 98, 172–182.
- Onton, J., and Makeig, S. (2006). Information-based modeling of eventrelated brain dynamics, in Neuper and Klimesch (eds), *Progress in Brain Research*, Vol. 159, Elsevier, pp. 99–120.
- Panian, Ž., i Klepac, G (2003), Poslovna inteligencija, Masmedia
- Putnik, G., Varela, L., Carvalho, C., Alves, C., Shah, V., Castro, H., & Ávila, P. (2015). Smart objects embedded production and quality management functions. *International Journal for Quality Research*, 9(1), 151-166.

- Radivojević, M., Gaši, N., & Vrebac, D. (2022). ACHIEVING MORE EFFICIENT WORK FOR CONSTRUCTION COMPANIES WITH THE APPLICATION OF INTELLIGENT INFORMATION SYSTEMS IN REAL-TIME. *Nauka i tehnologija*, 10(17), 28-36.
- Reja, V. K., & Varghese, K. (2019). Impact of 5G Technology on IoT Applications in Construction Project Management. *Proceedings of the 36th International Symposium on Automation and Robotics in Construction (ISARC 2019)*, (str. 209-217). Banff, Canada.
- Sehrawat, D., & Gill, N. (2019). Smart Sensors: Analysis of Different Types of IoT Sensors. *Proceedings of the Third International Conference on Trends in Electronics and Informatics (ICOEI 2019)* (str. 523-528). Tirunelveli, India: Institute of Electrical and Electronics Engineers (IEEE). doi:10.1109/ICOEI.2019.8862778
- Stangrone, J., (2015), 5 problems that create „Unintelligent“ Business Intelligence, Stuart, R. Peter, N., Artificial intelligence – a modern approach, Pearson Education Inc. , New Jersey , 2010.,
- S. Jusoh, "Intelligent Conversational Agent for Online Sales," 2018 10th International Conference on Electronics, Computers and Artificial Intelligence (ECAI), Iasi, Romania, 2018, pp. 1-4, doi: 10.1109/ECAI.2018.8679045.
- W. Huang, N. Wang, J., F. Wang., "Technology and Application of Intelligent Agent in Electronic Commerce," 2010 International Conference on Measuring Technology and Mechatronics Automation, Changsha City, 2010, pp. 730-733, doi: 10.1109/ICM-TMA.2010.140.
- Qadir, Q., Rashid, T., Al-Salihi, N., Ismael, B., Kist, A., & Zhang, Z. (2018). Low Power Wide Area Networks: A Survey of Enabling Technologies, Applications and Interoperability Needs. *IEEE Access*, 6, 77454-77473. doi:10.1109/ACCESS.2018.2883151

KOMPARACIJA DRŽAVNOG UREĐENJA BOSNE I HERCEGOVINE I BELGIJE

Željko Petrović¹

Sažetak:

Za Bosnu i Hercegovinu posebno je bitno državno uređenje Belgije koja je federalna država sastavljena od federalnih jedinica odnosno regija. Imajući u vidu da su i Bosna i Hercegovina i Belgija federalno uređene države postoji prostor za komparaciju, odnosno utvrđivanje sličnosti, ali i razlika ove dvije države, od kojih je jedna na putu ka Evropskoj uniji dok se u drugoj nalazi samo sjedište Evropske unije. Obje države sastoje se od federalnih jedinica koje imaju izraženu autonomiju, te grad Brisel u Belgiji ima sličan status Distriktu Brčkom u Bosni i Hercegovini. Tri zajednice u Belgiji su Flamanci, Valonci i Nijemci, kao što su u Bosni i Hercegovini tri konstitutivna naroda Hrvati, Srbi i Bošnjaci. O Bosni i Hercegovini govori se često kao državi koja bi u svom konačnom obliku mogla ustavno da bude uređena kao Belgija. Rad se bavim komparacijom državnog uređenja Bosne i Hercegovine i Belgije sa ciljem da se ustanove sličnosti i razlike, kao i eventualna ustavna rješenja koja bi se mogla primjeniti u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Belgija, federalizam, ustav, uređenje.*

Abstract

The state organization of Belgium, which is a federal state composed of federal units or regions, is particularly important for Bosnia and Herzegovina. Bearing in mind that both Bosnia and Herzegovina and Belgium are federal states, there is room for comparison, i.e. establishing similarities, but also differences between these two countries, one of which is on the way to the European Union, while the other has only the seat of the European Union. Both countries consist of federal units that have a pronounced autonomy, and the city of Brussels in Belgium has a similar status to the Brčko District in Bosnia and Herzegovina. The three communities in Belgium are the Flemish, the Walloons and the Germans, just as in Bosnia and Herzegovina the three constituent peoples are the Croats, the Serbs and the Bosniaks. Bosnia and

¹ Doc. dr Željko Petrović, BLC Banja Luka, petrovicz@yahoo.com

Herzegovina is often spoken of as a state that, in its final form, could be constitutionally organized like Belgium. My work deals with the comparison of the state organization of Bosnia and Herzegovina and Belgium with the aim of establishing similarities and differences, as well as possible constitutional solutions that could be applied in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, Belgium, federalism, constitution, regulation.*

UVODNA RAZMATRANJA

Bosna i Hercegovina svakako je specifična država, sa karakterističnom, za Evropu i svijet kompleksnom organizacijom i suverenošću u međunarodnopravnom pogledu. Državno uređenje Bosne i Hercegovine složenog je karaktera, po obliku vladavine je republika, ali i pored toga zvanično se ne definiše kao republika, zbog složenosti jedinica na koje je podijeljena. Takođe prisutna je i jedna vrsta protektorata, jer Savjet bezbjednosti Ujedinjenih nacija imenuje Visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini, koji je najviši politički autoritet u državi (Petrović, 2023).

Bosna i Hercegovina kao država po mnogo čemu je jedinstvena u međunarodnoj zajednici. Prije svega treba istaći njene organizacione, političke i teritorijalne specifičnosti, ali i one vezane za Ustav i konstitutivnost naroda koji žive na njenoj teritoriji.

Ustavom Bosne i Hercegovine potvrđen je državni kontinuitet Bosne i Hercegovine u njenim granicama koje su međunarodnopravno priznate. Ustavom, Bosna i Hercegovina je definisana kao država građana, tri konstitutivna naroda, Hrvata, Srba i Bošnjaka (zajedno s ostalima). Konstitutivnost naroda ne znači i njihovu etničku teritorijalnu homogenizaciju u zasebne entitete. Iako su tri konstitutivna naroda, Ustav poznaje dva entiteta, Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku, kao i Distrikt Brčko, u njenoj unutrašnjoj državnoj strukturi. Entiteti su prema Dejtonskom mirovnom sporazumu određeni kao multietnički, što u praksi nije u potpunosti tako (Petrović, 2022).

Dejtonski mirovni sporazum predstavlja međunarodni instrument kojim se zaustavio oružani sukob i usmjerio Bosnu i Hercegovinu u pravcu mira i njegovog očuvanja. U određenim segmentima ostavio je prostora za različita tumačenja, kako od strane učesnika sporazuma tako i međunarodne zajednice. Međutim, on je potpuno određen u pogledu osnovnog cilja, zaustavljanje oružanog sukoba, te očuvanje mira uz velike ovlašćenja međunarodne zajednice. Ustav Bosne i Hercegovine sačinjen je pod pretpostavkom postojanja vrhunskoga zajedničkog cilja svih organa države i njenih entiteta, a to je očuvanje integriteta države. Svi organi na svim nivoima

trebali bi težiti tome cilju i postizati sporazume kako bi Bosna i Hercegovina postala funkcionalna država. I pored nejasnoća koje nesumnjivo postoje, Bosna i Hercegovina je složena država čije je državno uređenje regulisano međunarodnim dokumentom, odnosno međunarodnim sporazumom.

Belgija je uređena ustavom iz 1831. godine na koji je doneseno više amandmana da bi ona kao država dobila današnji oblik (Tullippe, 1960). Ona je postepeno postala federalno uređena na osnovu promjena nakon Drugog svjetskog rata, da bi konačni oblik dobila ustavnim zakonodavstvom iz 1993. godine. Belgija je definisana kao federalna država koja se sastoji od autonomnih regija koje su u suštini federalne jedinice. Federalizacija Belgije je bila neophodna imajući u vidu postojanje složenog sastava stanovništva, tako da su nastale tri federalne jedinice flamanska, valonska i briselska. Zakonima iz 1962. i 1963. godine utvrđene su granice četiri jezična područja i to flamanskog, valonskog, njemačkog i dvojezičnog flamansko-valonskog.

Svaka od zajednica imala je određene zahtjeve, te je kompromis postignut stvaranjem federalne države u kojoj svaka federalna jedinica ima svoj parlament i vladu, dok na federalnom nivou postoji dvodomni parlament, te u nadležnosti države nalaze se prije svega pitanja spoljne politike i odbrane.

Jedan od najvažnijih događaja za Belgiju je povećanje lokalne autonomije različitih pokrajina u zemlji poslije Drugog svjetskog rata. Političke ambicije tri jezične zajednice - francuskog, holandskog i njemačkog govornog područja - značajno su uticale na društveno-političko uređenje zemlje, pa je poslije izvršene četiri reforme zemlja konačno transformisana u federalnu državu tri pokrajine: Flandrije, Valonije i regiona prijestonice Brisela, i tri zajednice od kojih svaka ima sopstveno zakonodavstvo i izvršnu vlast. Treba naglasiti da je Belgija parlamentarna monarhija u kojoj vlada nosi ime Kralj i ministri (Zovko, 2018).

Belgija kao i Bosna i Hercegovina je heterogena država koja se sastoji od više zajednica koje imaju svoj jezik i konfesiju, ali i niz sličnosti koji je vezuju te se nalaze u istoj državi. U Belgiji kao i u Bosni i Hercegovini postoje atagonizmi, ali uspostavljen je jedan model konsocijacijske demokratije u obje države. Federalizam koji postoji u obje države nastao je kao rezultat teškoća u funkcionisanju etnički heterogene države, dok je on u Belgiji nastao postepeno čime je ona od unitarne postala federalna država, Bosna i Hercegovina je postala federalno uređena država okončanjem oružanog sukoba i zaključivanjem međunarodnog sporazuma, čiji je sastavni dio Ustav Bosne i Hercegovine.

DRŽAVNO UREĐENJE BOSNE I HERCEGOVINE I BELGIJE-KOMPARACIJA

Belgija je moderna evropska država u kojoj je sjedište Evropske unije. Kao i Bosna i Hercegovina i Belgija je kroz istoriju bila pod vlašću drugih država. Tako su u Belgiji vladali Španija, Holandija, Francuska, Habzburška monarhija. Taj vijekovni strani element i u Belgiji i u Bosni i Hercegovini odraziće se na njihovu etničku strukturu, ali i na rješavanje pitanja državnog uređenja (Djedović, 2016). Belgija je predstavljala svojevrsnu tampon zonu između Francuske i Njemačke, slično kao Bosna i Hercegovina između Hrvatske i Srbije.

Belgija stiče nezavisnost 1830. godine, nakon oružane revolucije, slično kao što je i Bosna i Hercegovina postala nezavisna država i stekla današnje državno uređenje nakon oružanog sukoba na njenom prostoru. Belgija je bez obzira na sve različitosti koje postoje na njenom prostoru bila unitarna država sve do 70-tih godina 20. vijeka, kada kreću postepene reforme koje će od nje načiniti federalno uređenu državu (Stanković, 2014). I Bosna i Hercegovina je imala unitarno uređenje kao članica bivše Jugoslavije, koja je opet bila federacija, da bi na kraju postala i zajednica sa konfederalnim elementima. Bosna i Hercegovina formalnopravno postala je nezavisna i samostalna država 1992. godine, sa unitarnim uređenjem, ali odmah na početku njene samostalnosti na njenoj teritoriji nastalao je više paradržavnih tvorevina koje su postojale tokom oružanog sukoba (Malcolm, 1996). Tako su postojale Federacija Bosne i Hercegovina, Srpske Republika Bosna i Hercegovina, Republika Srpska, Autonomna pokrajina Zapadna Bosna, Republika Zapadna Bosna, Hrvatska zajednica Herceg Bosne i Hrvatska republika Herceg Bosna. Činjenica je da sve ove zajednice nisu imale priznanje bilo koje države u međunarodnoj zajednici, pa tako Republika Srpska nije imala priznanje ni susjedne SR Jugoslavije (Petrović, 2022). Ovo ukazuje na kompleksnost odnosa u nastanku današnje Bosne i Hercegovine koja je konačno konstituisana Dejtonskim mirovnim sporazumom. Bosna i Hercegovina za razliku od Belgije naglo je postala federalna država, kroz jedan međunarodni sporazum koji sadrži i sam Ustav Bosne i Hercegovine, te čiji je osnovni cilj bio da se zaustavi oružani sukob.

Belgija se sastoji od zajednica, regiona i postala je federacija zbog teškoća u funkcionisanju etnički heterogene države koja je više od vijek i po bila unitarna. U Belgiji postoje uglavnom homogeno naseljene jezične zajednice i to ne smeta funkcinisanju Belgije kao moderne demokratske države. Činjenica je da i u Bosni i Hercegovini entiteti slično su naseljeni, jedan sa apsolutnom srpskom većinom, a drugi sa bošnjačkom i hrvatskom, dok u pojedinim kantonima ta homogenost se nastavlja.

Ono što je unaprijedilo Belgiju kao državu jeste upravo njena federalizacija, odnosno povećanje lokalne autonomije. U Belgiji postoje tri jezičke zajednice, francuska, holandska i njemačka, što je dovelo do nastanka tri pokrajine Flandrije, Valonije i regiona prijestonice Brisela. Imaju sopstvenu zakonodavnu i izvršnu vlast kao i entiteti u Bosni i Hercegovini. U njihov nadležnosti posebnu su pitanja koja se odnose na lokalni nivo, urbanizam, privredu, ali i međunarodne odnose i spoljnu trgovinu (De Ceuninck, Reynaert, 2011).

Na nivou savezne države u Belgiji su vojska, monetarna i vanjska politika, što je slično uređeno u Bosni i Hercegovini. Bosna i Hercegovina je republika iako se tako u ustavu ne naziva ali se može zaključiti iz njenog uređenja. Iako po proglašenju nezavisnosti i međunarodnom priznanju 1992. godine nosila je naziv Republika Bosna i Hercegovina, to je izostavljeno Dejtonskim mirovnim sporazumom, te je jedina od republika bivše Jugoslavije koja je ostala bez prefiksa republika. Belgija je parlamentarni monarhija sa ustavom koji je na snazi još od 1831. godine, dok su ustavne promjene vršene 1970., 1971., 1974. i 1980. godine, da bi se ustavnim promjenama 1993. godine konačno federalizovala.

Tri zajednice u Belgiji su Flamanci, Valonci i Nijemci, kao što su u Bosni i Hercegovini tri konstitutivna naroda Hrvati, Srbi i Bošnjaci. Flamanska u Valonska regija dominiraju, nešto su kao Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska u Bosni i Hercegovini, dok Brisel ima status sličan Brčko Distriktu jer ima zasebnu upravu i dio je obje regije. Postoje četiri govorna područja holandsko, francusko, njemačko i dvojezično u Briselu. Tri zajednice flamanska, valonska i njemačka uklapaju se sa regijama i govornim područjima. Zajednice su nadležne u oblasti kulture, obrazovanja i sl., dok sve ostale nadležnosti pripadaju regijama izuzev nadležnosti koje pripadaju samoj federalnoj vlasti. Regije su kao entiteti u Bosni u Hercegovini, a dijele se na provincije, nešto kao kantoni u Federaciji Bosne i Hercegovine. U Belgiji postoji inicijativa da se formira provincija na teritoriji njemačke zajednice, slično kao inicijativi da se formira treći entitet u Bosni i Hercegovini. Kralj Belgije ima jako velika ovlašćenja, a u nekim stvarima su slična ovlašćenjima Visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini tako da imenuje u smjenjuje najviše političke funkcionere, te je oslobođen svake odgovornosti kao i Visoki predstavnik u Bosni i Hercegovini. Belgija ima Federalni kabinet koji je sličan Savjetu ministara Bosne i Hercegovine u pogledu etničke zastupljenosti ministara, kao i nadležnosti koje ima. Parlament Belgije sastoji se od dva doma kao i Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine. Međutim i u Belgiji je dolazilo do ustavnih kriza, koje su rješavane ustavnim reformama koje još uvijek nisu završene. Belgija ima 17 parlamenata i vlada kao što i u Bosni i Hercegovini postoji ukupno 14 skupština i vlada. Belgija

kao Bosna i Hercegovina je federalno uređena država sa troetničkom strukturom, podjelom na sjever i jug, orgomnim državnim i disfunkcionalnim političkim sistemom, što su neke od sličnosti sa Bosnom i Hercegovinom. Sa druge strane Belgija je visoko razvijena država po uređenju monarhija čiji je glavni grad i sjedište Evropske unije, dok je Bosna i Hercegovina siromašna ratom uništena država. Belgija je federalizovana postepeno uz saglasnost predstavnika svih zajednica u toj državi, tako je nastala federacija tri zajednice u kojoj svaka ima svoj jedinstven kulturni, religijski i jezični identitet.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Za državno uređenje Belgiji odlučujući je odnos dvije većinske zajednice Flamanaca i Valonaca. Za državno uređenje Bosne i Hercegovine i eventualne reforme odlučujući je stav tri konstitutivna naroda. Belgija i Bosna i Hercegovina svoju državu odnosno njeno uređenje pokušavaju da grade na suprotnostima, odnosno zajedničkom i posebnom za sva tri naroda. Belgija koliko kod imala sličnosti sa Bosnom i Hercegovinom u mnogo čemu ima i svoje posebnosti, ali može da posluži kao primjer mogućnosti suživota u slučaju postojanja heterogenog društva.

Nesumnjivo državnopolitički sistem Belgije kao i Bosne i Hercegovine nije savršen ima svoje slabosti, te je imao i političke krize, ali i spajanja onog što bi bilo politički nespojivo gledano zbog razlika koje postoje u Belgiji su moguće.

Belgija je mala evropska država, ali i država koja je centar Evropske unije i jedna od država sa najboljim standardom svojih građana u svijetu, dok je Bosna i Hercegovina mala evropska država koja se nalazi na rubu njenih dešavanja, država koja je daleko od ulaska u Evropsku uniju, te teškoj privrednoj, ali i političkoj situaciji koja je i odraz samog državnog uređenja, ali i nemogućnosti političkih nosilaca prije svega konstitutivnih naroda da nađu kompromis za dobrobit svih građana Bosne i Hercegovine.

Belgija je gradila federalizam godinama te se maksimalno decentralizovala, ali sa druge strane postavila je građanina u centar dok u Bosni i Hercegovini su u centru konstitutivni narodi. Konstitutivni narodi opet su posebnost Bosne i Hercegovine koji su i dobili ime nečim nametnutim Bosni i Hercegovini, a što vuče porijeklo iz sistema koji su propali jer nisu znali kako da se nose sa nacionalnim razlikama, ali i drugim vezanim problemima. Belgiju prije svega drže zajedničke vrijednosti i evropski identitet, dok i samu Bosnu i Hercegovinu bez obzira koliko to odgovaralo nekim političkim i pravnim analitičarima, odnosno njihovim stavovima, a posebno političkim nosiocima Bosne i Hercegovine, drži njen bosanski identitet, zajednička

istorija i vrijednosti koje spajaju Hrvate, Srbe i Bošnjake u Bosni i Hercegovini.

Belgijsko federalno uređenje vrijednost je pokazalo kroz svoju prilagodljivost i nesebičnu davanje velike autonomije federalnim jedinicama, a kroz to se očuvao sam suverenitet države. U Belgiji nije bilo federalizacije u smislu da je bila apsolutno trenutna, ona je imala svoj put koji je rezultata kompromisa i stvarana je na zajedničkim ali i posebnim vrijednostima. Belgija sa svojim uređenjem može se reći da je podijeljena heterogena država, ali sa druge strane i homogena jer osnov njenog postojanja jeste zajedništvo i prihvatanje posebnosti što je ugrađeno u sam državni sistem. Belgija radi na balansu različitosti koje postoje, ali ono što je bitno da pored etnojezičkih zajednica u Belgiji posebno mjesto ima građanin, što u samoj Bosni i Hercegovini nedostaje

LITERATURA

- De Ceuninck, K., Reynaert, H. (2011). Flanders Heading Towards Its Own State Reform. *Hrvatska i komparativna javna uprava*, 11(4)
- Djedović, E. (2016). Belgija-država građana i jezičnih zajednica. *Zbornik radova u Tuzli*, 3(2)
- Malcolm, N. (1996). *Bosnia A Short History*. New York: New York Press.
- Miljko, Z. (2018). Belgijski primjer federalizacije, *Mostariensia: časopis za društvene i humanističke znanosti*, 22 (1)
- Petrović, Ž. (2022). *Međunarodnopravni subjektivitet Bosne i Hercegovine*. Banja Luka: BLC, Besjeda
- Petrović, Ž. (2023). *Savremena država kao subjekt međunarodnog prava*. Banja Luka: BLC, Besjeda.
- Stanković, M. (2014). Šesta državna reforma u Belgiji: novi ali ne i poslednji stadijum devolucije, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 62 (1).
- Tulippe, O. (1960). Regionalno planiranje i geografija u Belgiji, *Hrvatski geografski glasnik*, 22 (1)